

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

"Kohtalo on väistämätön": työkaluaiheiset hautaristit teollisuustyöläisen elämän ja kuoleman symboleina

Noora Hemminki

Noora Hemminki

 <https://orcid.org/0000-0002-2740-3825>

To cite this article: Noora Hemminki, "Kohtalo on väistämätön": työkaluaiheiset hautaristit teollisuustyöläisen elämän ja kuoleman symboleina" Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021): 7-33. <https://doi.org/10.33355/tw.103322>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.103322>

"Kohtalo on väistämätön": työkaluaiheiset hautaristit teollisuustyöläisen elämän ja kuoleman symboleina

Noora Hemminki¹

Johdanto

Artikkelissa tulkitseen 1800-luvun Kimon ja Orisbergin ruukinseppien hautaristejä. Näiden raudasta taottujen ristien muotokieli on poikkeuksellista hautataiteen näkökulmasta työkaluihin liittyvän kuvastonsa takia. Ristien kautta pohdin vastausta tutkimuskysymyksiin: millaisia ajatuksia 1800-luvun teollisuuden yhteydessä esiintyi kuolemasta; mikä oli omailemaista ns. teolliselle kuolemankulttuurille? Entä mitä ristien symboliikka kertoo teollisesta työstä osana identiteettiä sekä elämässä että kuolemassa? Muita vastaavia ristejä ei Suomessa ole, ja ne on pitkään nähty lähinnä paikallisena kuriositeettina.² Yksi tämän tutkimuksen päämäärä onkin osoittaa ristien laajempi kulttuurinen konteksti. Aikaisempi tutkimus on osoittanut ristien vastineiksi ruotsalaiset erikoisen muotoiset rautaristit (*smideskorsen*), joita tehtiin n. 1600–1850³. Niiden tulkitaan liittyvän varhaiseen teollisuuteen eli rautaruukkeihin⁴. Tutkittavien ristien kaltaisia ristejä ei ole tavattu Ruotsistakaan⁵.

Tutkimusaineiston muodostaa 15 ristiä (Kuva 1, Taulukko 1). Ne ovat latinalaisen ristin variaatioita ja kolmioristejä, joissa on kuvattu metalliteollisuuteen liittyviä työkaluja tai tuotteita. Ristejä on Orisbergin ruukin hautausmaalla (Isokyrö) ja Oravaisten hautausmaalla (Vöyri). Ne on tehty tietyille vuosien 1811–1852 välillä kuolleille Orisbergin ja Kimon ruukkien työntekijöille. Ristit ovat melko hyväkuntoisia⁶. Vainajien tiedot on kaiverrettu poikkitanokoon tai peltilaattaan. Ristit ovat keskenään jokseenkin samankaltaisia. Niiden maanpäällisen osan korkeus on n. 50–80 cm ja leveys n. 50–60 cm, materiaalivahvuus n. 30–35 mm x 2–3 mm, keskitanko on hiukan vankempi. Osat on kiinnitetty takomalla tai niitaten. Työkalukoristeet on valmistettu erikseen ja kiinnitetty niiteillä. Osa työkaluista on tehty muotoilemalla ristin keskitankoa.⁷ Symboliikka on johdonmukaista. Saman työnkuvan harjoittajien ristit ovat keskenään samanlaisia: ankkuriseppän ristissä on laivan ja veneen ankkurit, nippuseppää symboloi vasara ja hamariseppää kohennustanko. Ammatillista pätevyyt-

¹ Kirjoittaja on filosofian maisteri, joka viimeistelee arkeologian väitöskirjaa Oulun yliopistossa. Väitöskirjan aiheena on kuolema ja ylikuollon varhaisen teollisuuden parissa.

² Myös muunlaisia rautaruukkeihin liittyviä ristejä tunnetaan Suomesta. Heikkilä et al. mainitsevat hyvin harvinaiseksi kuvailemansa ristityypin, jota on esiintynyt joidenkin ruukkipaikkakuntien hautausmailla. Nämä ristit ovat takorautaisia, merkinnät on tehty lävistyksin (Heikkilä et al. 2003, 18). Ne eroavat tutkimukseni aiheena olevista risteistä, joten ei ole aiheenmukaista perehtyä niihin. Eri tehtaisiin liittyneiden muistomerkkien vertailu on kiinnostava aihe jatkotutkimukselle.

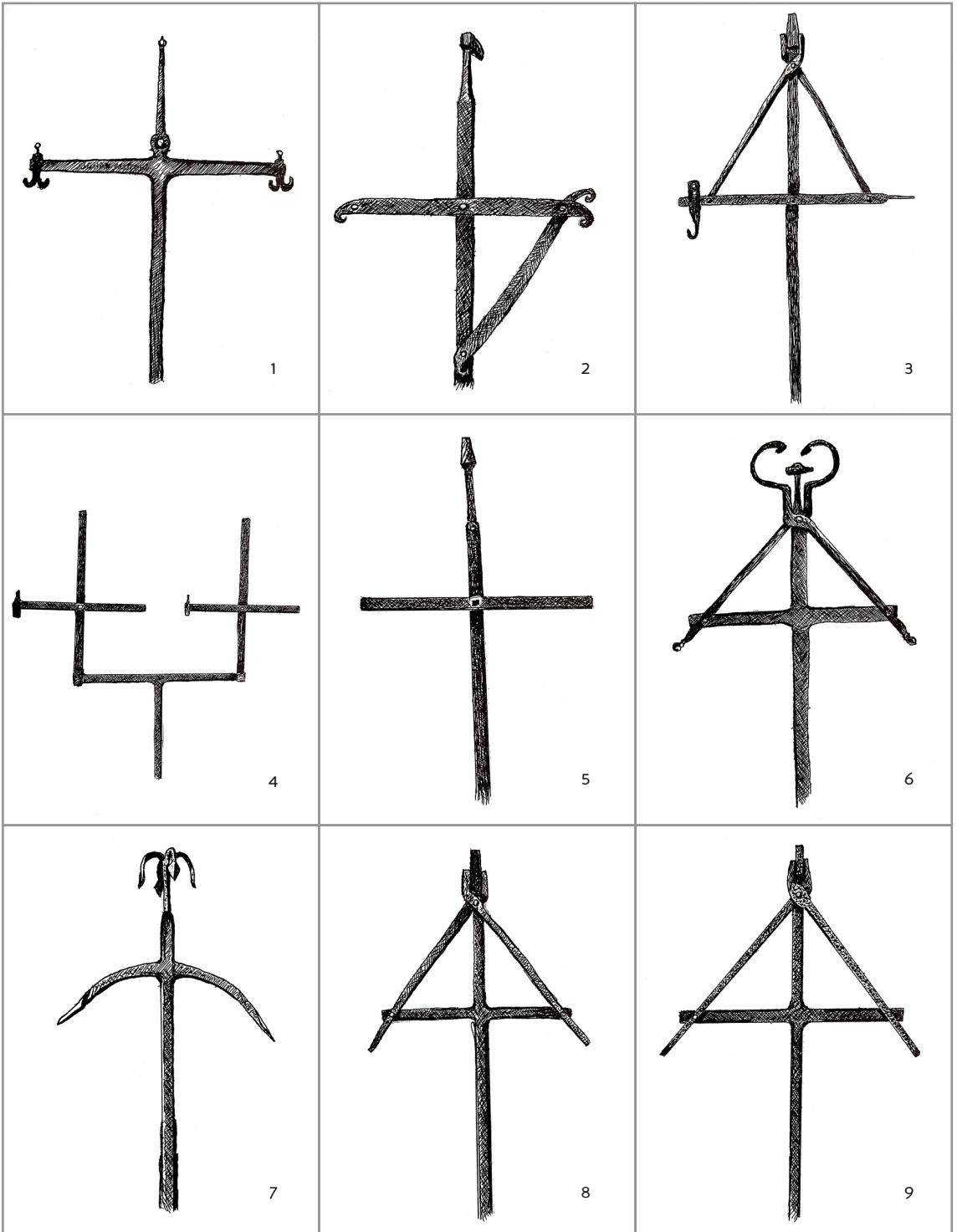
³ Tegengren 1949, 305–309.

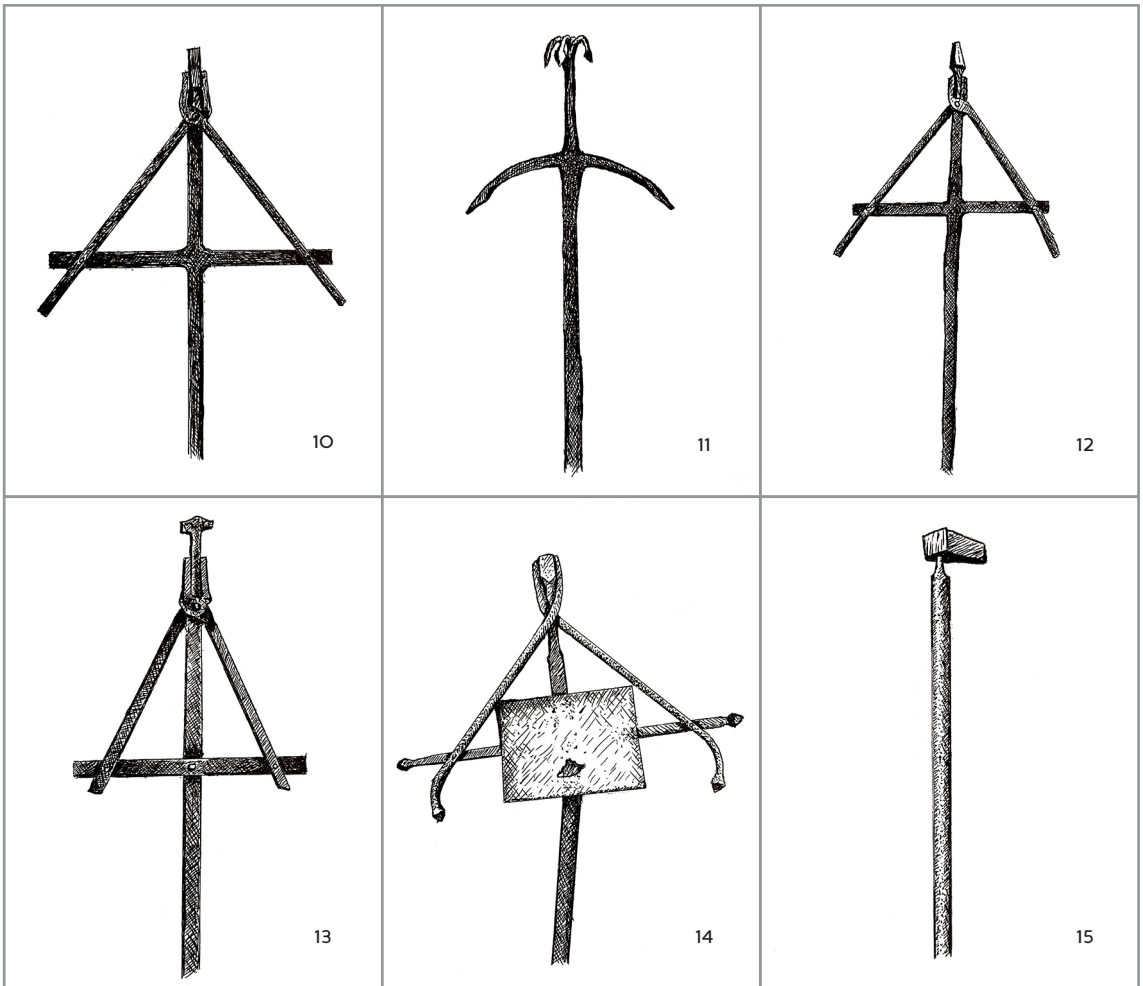
⁴ Niitä alkoi ilmestyä ruukkipaikkakuntien hautausmaalle sen jälkeen, kun paikkakunnalle oli tullut ruukki (Östvall 1991, 7, Hagberg 2016 [1937], 489).

⁵ Tegengren 1949, 317.

⁶ Vain yhdestä rististä (Taulukko 1, risti 2) on kadonnut osa. Joidenkin vartta on paikattu myöhemmin raudan-kappaleella.

⁷ Tiedot perustuvat kenttätyössä ja tutkimuksessa tekemiini havaintoihin.

Kuva 1. Ristit. Piirroksat: Noora Hemminki

Risti nro	Nimi	Hautausvuosi	ikä	Vainajan ammatti	symboli	paikka
-	Wärme, Henric	1802	81	Vanha seppä		Oravainen
-	Dunder, Johan	1803	85	Vanha seppä		Oravainen
-	Fröjd, Henrik	1809	51	Apumestari		Oravainen
-	Strandberg	1809	68	Entinen nippuseppä		Oravainen
-	Ulf, Joseph	1809	67	hienotaeseppä		Oravainen
-	Rehnäck, Jakob	1809	52	hamariseppä		Oravainen
1	Reuther, Johan	1811	58	kirjanpitäjä	Ruukin vaaka	Oravainen
2	Åberg, Anders	1813	57	nippuseppä	Vasara	Oravainen
3	Holmström, Nils	1815	40	mestarseppä	Pajapihdit, punsseli, koukku, levy jossa teksti joka viittaa kuolintapaan	Oravainen
-	Brunn, Mickel	1822	72	nippuseppä	-	Oravainen
4	Ulfson, N. G. Ja I.	1831	19, 21	Hienotaeseppän oppipoikia	Kaksi vasaraa (kaksoisristi)	Oravainen
-	Brusk?, Henric	1831	64	Apumestari	-	Oravainen
-	Forsman, Carl	1832	80	nippuseppä	-	Oravainen
-	Holmström, Lars	1833	78	seppä	-	Oravainen
5	Hane, Olof	1836	63	mestarseppä	Punsseli (ei pajapihtejä)	Oravainen
6	Ulfson, G.	1837	63	hienotaeseppä	Vasara, laaja-aukkoiset pajapihdit	Oravainen
7	Hane, G. A.	1838	63	mestarseppä	Laivan ankkuri, veneen ankkuri	Oravainen
8	Hane, E.	1839	53	hamariseppä	Pajapihdit, rautatanko	Oravainen
9	Renbeck, Johan	1844	63	Apumestari	Pajapihdit, punsseli	Oravainen
10	Holmström, Johan	1844	72	Apumestari	Pajapihdit, punsseli	Oravainen
11	Holmström N. G.	1844	35	Apumestari	Laivan ankkuri, veneen ankkuri	Oravainen
12	Holmström, Jonas	1847	62	Mestarseppä	Pajapihdit, punsseli	Oravainen
13	Åberg, A.	1852	41	Seppä	Pajapihdit, vasara	Oravainen
14		1833-1843		Hamariseppä	Pajapihdit, punsseli	Orisberg
-		1833-1843				Orisberg
-		1833-1843				Orisberg
-		1833-1843				Orisberg
-		1833-1843				Orisberg
15				nippuseppä	Vasara	Tegengren, dokumentaatio

Taulukko 1. ristit (numerot 1-15) ja kadonneet ristit (ei numeroa).

Lähteet: Finnish National Archives. Oravais församlings Arkiv: Längder över döda och begravda 1781-1853; Finnish National Archives: Orisbergin tehtaan seurakunnan arkisto (Isokyrö), Syntyneiden ja kastettujen luettelot, Syntyneiden luettelo 1831-1871 (IC:1); Engström & Engström 2002; Tegengren 1949.

tä eli mestarinkirjaa symboloivat pihdit. Yksi risteistä kuuluu ruukin kirjanpitäjälle. Tässä ristissä on mittaamiseen liittyviä esineitä.

Vastaan tutkimuskysymyksiin esinetutkimuksen avulla keskittyen symboliikan ja valmistuskontekstin tutkimiseen. Olen tulkinut aineistosta erityisesti hierarkkisuutta ja uskomuksia ilmentäviä piirteitä. Artikkelissa keskityn yhteen poikkeuksellisesta kuolemasta viestivään ristiin. Tutkimuksessa painottuu myös sen pohtiminen, mikä on säilyneen aineiston ja alkuperäisen esinekokonaisuuden suhde. Tämän takia selvitän myös mahdollisesti tuhoutuneen aineiston määrää ja kontekstitietoja. Tutkimuksen teoreettisen osuuden tukena olen käyttänyt sekä arkeologista että kansanperinnetutkimusta koskien hautauskäytäntöjä ja -symboliikkaa. Ruotsalaisesta kuolemankulttuurista kertovasta kirjallisuudesta käytössä on ollut erityisesti Hagberg (2016 [1937]) ja hautauksiin liittyen mm. Kallio-Seppä et al. (2020), Viitaniemi (2018), Sayer (2011) ja Veit (2009). 1800-luvun maailmankuvaan liittyvistä asioista tutkimuksessa on hyödynnetty erityisesti Laura Starkia (2006), Eija Starkia (2011) ja Mikolaa (2006, 2009). Lisäksi apuna on ollut esinebiografinen tutkimus hautamuistomerkeistä, esimerkiksi Mytum (2003–2004).

Tutkittavat ristit ovat hautausmailla, jotka olivat ristiin tekemisen aikoihin olleet vasta vähän aikaa käytössä, sillä hautaustavat olivat muuttuneet.⁸ 1800-luvun alussa alettiin vaatia kirkkohautauksesta luopumista ja hautausmaiden perustamista. Aiemmin arvokas kirkkohautaus oli uuden ajattelun mukaan epähygieeninen ja vanhanaikainen hautaustapa. Hautausmaita puolestaan oli totuttu pitämään sosiaalisen hierarkian häntäpäähän kuuluvien hautapaikkana. Hautaustapojen muutos johti siihen, että sosiaalista asemaa alettiin osoittaa hautamuistomerkkien muotoilun avulla.⁹ Työkaluristit ovat 1800-luvulla erottuneet muista hautamuistomerkeistä muotoilunsa ja materiaalinnsa takia, sillä yleisin hautamuistomerkki maaseudun hautausmailla oli tuohon aikaan valkoinen puuristi tai hautalauta.¹⁰ Vuonna 1805 Suomessa kiellettiin terveyssyistä hautausmaiden perustaminen ihmisasutuksen keskelle. Terveysnäkökulma ymmärrettiin, mutta silti uusi käytäntö haudata vainajat kauas kirkosta aiheutti runsaasti vieroksuntaa.¹¹ Oravaisissa hautausmaan syrjäisen paikan vastustus jatkui koko 1800-luvun ajan.¹²

Risteihin liittyvät ruukit sijaitsivat noin 50 km päässä toisistaan.¹³ Orisbergin ruukki perustettiin 1676. Alussa sen työntekijät kuuluivat Isonkyrön seurakuntaan. 1831 perus-

⁸ Uusi näkemys oli myös ajatus siitä, että hautausmaa tuli perustaa kauas kirkosta. Alettiin ajatella, että kylän keskukset olivat eläviä varten ja kuolleiden paikka oli syrjässä omista haudoissaan. Hautausmaiden laajentuminen ja hautauskäytäntöjen muutokset ovatkin keskeisimpiä teollistumisen aiheuttaman urbanisaation merkkejä (ks. Rugg et al. 2014, 628–629).

⁹ Viitaniemi 2018, 31, 36, 39, 48–49.

¹⁰ Heikkilä et al. 2003, 21. Orisbergin hautausmaalla on ollut nähtävissä vielä 1960-luvulla hautalauta, joten niitäkin on käytetty. Niillä on luultavasti merkitty ruukinhierarkiassa matalammalla olleiden haudat (ks. Kuva 2).

¹¹ Knapas 2015, 7–8.

¹² Hautausmaan siirtämisestä on Oravaisissa käsitelty kirkkokokouksissa ainakin vuosina 1813, 1829, 1849, 1876 ja 1879. Siirtämistä vastustavat perustelivat nykyisen sijainnin paremmuutta hygieniasyillä. Uuden hautausmaan kannattajat (Kimo lukeutui niihin) puolestaan halusivat uuden hautausmaan kirkon viereen, mäen päälle (Åkerblom 1971, 260, nimim. Kr. 1883, Kyrkostämmoprotokoll 1807–1857). Vuonna 1883 uutisoitiin, että Oravaisten seurakunta on kirkkokokouksessa 1.7.1883 "tervehdysohjesäännön 40§ vastaan päättänyt laittaa uuden hautausmaan eräasen kirkonkylän sisällä olemaan kiwikkoon n. k. Kallenmäelle" (Hautausmaa...1883). Lopulta Turun tuomiokapituli teki lopun siirtokeskustelusta ja määräsi laajentamaan olemassa olevaa hautausmaata, joka tehtiin 1900-luvun alussa (Åkerblom 1971, 247, 261).

¹³ Gardberg (2003, 112) mainitsee, että ristejä olisi tehty myös Oravaisten satamassa työskennelleille, mutta tästä en ole löytänyt viitteitä. Hän viittaa luultavasti risteihin, joissa on ankkurit.

tettiin ruukinkirkko ja hautausmaa. Kimon ruukki ja siihen kuuluva Oravaisten masuuni perustettiin 1703.¹⁴ Masuuni oli noin kahdeksan kilometrin päässä ruukista. Se oli muodollisesti itsenäinen teollisuuslaitos, eikä masuunin työntekijöille nähtävästi tehty työkaluristejä¹⁵. Kimon ruukkilaiset kuuluivat Oravaisten seurakuntaan, ja heidät haudattiin samaan paikkaan kuin muutkin pitäjän asukkaat.¹⁶ Kimo ja Orisberg olivat ruotsalaisomistuksessa 1700-luvun loppuvuosista lähtien. Niiden välillä tapahtui tavaraliikennettä¹⁷ sekä henkilövaihtoa. Omistajat R. Finlay ja J. Jennings omistivat useita ruukkeja myös Etelä-Suomessa¹⁸ ja Ruotsissa.¹⁹ Heiltä ruukit siirtyivät A. Hasselgrenin ja B. M. Björkmanin omistukseen. Kimo ja Orisberg pysyivät Björkmanin suvun hallinnassa 1800-luvun loppupuolelle asti.²⁰ Omistajien lisäksi työntekijöistä suuri osa oli ruotsalaista syntyperää²¹. Molemmat ruukit lopettivat toimintansa 1800-luvun loppupuolella. Nykyään molemmat kohteet ovat pääosin tuhoutuneet tuotantolaitosten osalta. Kimon ruukkialue on osittain museotoiminnassa ja Orisberg yksityisomistuksessa.

Aikaisempi tutkimus on keskittynyt pääasiassa Ruotsissa oleviin risteihin. Tämä ei ole ongelma, sillä myös tutkittavat ristit ovat ruotsalaisuuteen liittyvää materiaalista kulttuuria. Keskeisin lähde tutkimukselleni on Aarsrudin (1982) laaja selvitys Ruotsin risteistä ja niiden symboliikasta. Kimon ruukkiin liittyviä ristejä on aiemmin tutkinut Tegengren²² (1949). Risteistä on tehty myös kuvallinen dokumentaatio, johon on koottu lisäksi vainajista kertovia tietoja kirkonkirjoista.²³ Ristit mainitaan lyhyesti paikallisena kuriositeettina suomenruotsalaista kuolemankulttuuria²⁴ ja luterilaisia hautausmaita²⁵ käsittelevissä teoksissa. Orisbergin ruukkiin liittyvistä risteistä ei löydy aikaisempaa tutkimusta.²⁶

¹⁴ Salokorpi 2007, 74–77, 137.

¹⁵ Se oli esimerkiksi vuorikäräjillä listattu erilliseksi laitokseksi (KA, Vaasan läänin tuomiokirjat 1828–1828 (VuO:8))

¹⁶ Oravaisissa on ollut kolme kirkkoa. On arveltu, että ensimmäinen kirkko olisi rakennettu 1600-luvun alussa (Åkerblom 1971, 228).

¹⁷ Härö 1982; Lehtiö 2007, 39.

¹⁸ Mm. Fiskars, Antskog ja Koski.

¹⁹ Forsmark, Gimo, Skebo, Ströms, Gnarps, Ortala, Herrgångsgruva ja Norrtälje.

²⁰ Laine 1948, 161.

²¹ Vuonna 1811 kuollut kirjanpitäjä oli tullut Kimoon ruotsalaiselta Meldersteinin ruukilta (Engström & Engström 2002, 16). Myös useiden muiden hierarkiassa korkealla olevien työntekijöiden, kuten ruukinseppien sukujuuret olivat Ruotsissa, jonne palaamisella he myös uhkasivat, jos työolot eivät miellyttäneet (Tegengren 1949, 315–316).

²² Tegengen julkaisi tutkimuksensa Oravaisten risteistä muutama vuosi hautausmaan uudelleenjärjestelyn jälkeen. Hän ei ilmoita ristien tarkkaa lukumäärää, vaan mainitsee erikoisia ristejä olevan ”joukko”, joista tutkimus keskittyy noin kymmeneen (Tegengren 1949, 305, 321). Vain kahdeksan työkaluristiä on dokumentoitu piirtämällä.

²³ Engström & Engström 2002.

²⁴ Lönnqvist 2013, 143.

²⁵ Gardberg 2003.

²⁶ Ainoat löytämäni viittaukset Orisbergin risteihin ovat Engström & Engströmin (2002, 3) maininta siitä, että Orisbergin hautausmaalla on joskus nähty neljä huonokuntoista työkaluristiä sekä yksityiskohta eräessä ruukkialuetta esittävässä piirroksessa. Ks. kappale ”ristien esittely”.

Teoreettinen tausta: Hierarkia, identiteetti, fatalismi ja esineiden symboliikka

Teijon ruukinyhteisöön kuulunut henkilö kommentoi 1900-luvun alussa tehtaan modernistumista seuraavasti: ”Ajat muuttuvat nopeasti ja kehitys kulkee eteenpäin jättiläisaskelin. Se on tehnyt Teijostakin uudenaikaisen, ajan vaatimuksia vastaavan sähkötehdaslaitoksen, jommoisesta ei sen ajan työmiehet osanneet uneksiakaan. He ovat päivätyönsä täyttäneet, ilonsa pitäneet ja lepäävät jo kaikki synnyinmaansa mullassa yhdessä rakkaiden isäntiensä kanssa tehtaan omalla pienellä hautausmaalla.”²⁷

Tutkittava aineisto kertoo kuvatun kaltaisista menneen ajan työmiehistä ja heidän kuolemistaan. Teollisen ympäristön ja kuoleman liittäminen yhteen kuvastaa sitaatissa pohjimiltaan teollisuuden muutosta. Kertoja vieroksuu tutun tehtaan muuttumista ja kääntää sen edessä huomionsa hautausmaahan ja menneiden aikojen työntekijöihin. Rakkaiden isäntien ja sähkön asettaminen vastakkain kuvaa muutosta paternalismista kohti modernia massa-teollisuutta. Muutos on selkeä teema myös tämän tutkimuksen aineiston kannalta. Aineiston muodostumisen aikana (1800-luvun alkupuolella) varhaismoderni aika²⁸ oli osassa Suomea kääntymässä moderniin, ja yhteiskunnassa tapahtui useita muutoksia.²⁹ Tutkittavan aiheen kannalta keskeisiä ovat muutokset hautaustavoissa ja vähittäinen teollistuminen. Muita tutkimukselle olennaisia käsitteitä ovat identiteetti, hierarkkisuus sekä hautataide ja hautamuisto-merkkien symboliikka.

Tutkittaessa kuolemaan liittyvää materiaalista kulttuuria tullaan nopeasti uskomiseen ja yliluonnolliseen liittyvien merkitysten äärelle. Teollisen ympäristön kuolemankulttuuri ei tee poikkeusta. Teoreettisen taustan kannalta merkittävintä onkin ajatus siitä, että uskomuksiin liittyvät seikat tulisi huomioida teollisen historian tutkimuksessa.³⁰ Uskomuksia tai yliluonnollista ajattelua ei kuitenkaan ole aikaisemmin totuttu liittämään teollisuuden tutkimukseen, samoin kuin teollisuuteen itseensä ei ole totuttu liittämään ajatusta uskomusten läsnäolosta ja vaikutuksesta.³¹ Tämä liittyyneen siihen, että teollistumisesta on katsottu alkaneen aika, jolloin järki voittaa uskomukset. Ajatus on seurausta tieteissä 1960-luvulta asti vaikuttaneesta sekularisaatioparadigmasta.³² Taikuuden arkeologiaa tutkinut Gosden toteaa, että ajatusta

²⁷ Höjjer 1912, 512.

²⁸ Tässä tutkimuksessa on käytetty määritelmänä varhaismodernia aikaa kattaen n. 1450–1850-luvut. Modernisaation aika 1860 alkaen. Määrittely ei ole yksiselitteistä, sillä vaihtelua on niin alueellisesti kuin senkin suhteen, miten modernisaatio määritellään. On jopa sanottu, että modernisaatio olisi yksinkertaistusta ja tarkempi tutkimus edeltäneitä vuosisatoja koskien voisi saada kyseenalaistamaan koko modernisaatiokehityksen sellaisena kuin se nykyään käsitetään (ks. Toivo 2021).

²⁹ Tätä muutosta kutsutaan modernisaatioksi. Modernisaatiotutkimus on laaja tieteenala, jonka takia tämän arkeologian alan artikkelin puitteissa nostetaan esille vain aineiston tulkinnan kannalta merkittävät muutokset. Modernisaation ajallisesta määrittämisestä on huomioitava, että vaihtelua on ollut ajallisesti ja paikallisesti. Erityisesti teollisuusyhteisöt poikkesivat agraariväestöstä uutuuskien saavutettavuuden ja omaksumisen osalta. Ymmärrys modernisaatiosta materiaallisen kulttuurin muodostumisen taustalla vaikuttaneena yhteiskunnallisena ilmiönä on silti tärkeää kontekstualisoinnin kannalta.

³⁰ Tutkimukseni paikkaa tätä tiedon tarvetta. Aikaisempi artikkelini (Hemminki 2020) taustoittaa tutkimustilannetta ja -tarvetta. Marika Hyttinen (2019) on tietääkseni ensimmäinen, joka on nostanut esille taikauskon esiintymisen teollisessa ympäristössä. Hän on tulkinut tiettyjen teollisuuskohteista peräisin olevien kaivauslöytöjen edustavan maagista ajattelua.

³¹ Hemminki 2020, 219.

³² Sekularisaatio eli maallistuminen on nähty modernisaatioprosessin eräänä osana. Sillä on kuvattu uskonnon muuttumista henkilökohtaiseksi asiaksi. Muina syinä uskomisen loppumiselle on nähty urbanisaatio ja lisääntynyt koulutus (ks. Mikkola 2009, 38, 41). Mielestäni urbanisaatio ja koulutus voidaan lukea teollisuuden käsitteen alle, sillä ne ovat teollistumisen seurauksia.

yliluonnollisen katoamisesta on rakennettu 1800-luvulta asti, mutta todellisuudessa ihmisen ajattelussa on – ja on aina ollut – läsnä yhtä aikaa järki, uskonto ja magia. Maaginen ajattelu arjessamme tulee näkyväksi etenkin suhteessamme esineisiin.³³ Uskonnolliset kokemukset, uskominen ja uskonto eivät olleet erillisiä ilmiöitä arkisen elämän ulkopuolella, vaan ne olivat erottamaton osa elämää.³⁴ Herva et. al. toteavat, että esoteeristen käsitysten läsnäolo tulisi ottaa huomioon myös lähimenneisyyden kulttuurin tutkimuksessa.³⁵ Uudemmassa tutkimuksessa ajatuksia uskomisen katoamisesta ollaankin siis hylätty ja siirretty tutkimaan sitä, miten monilla tavoin erilaiset uskonnolliset näkemykset ovat ilmenneet ihmisten elämässä.³⁶ Oma tutkimukseni lukeutuu tämän näkökulman edustajiin, ja sen pyrkimyksenä on hankkia lisää tietoa siitä, millä tavoin ja millaisia uskomuksia ilmeni teollisuuden yhteydessä.³⁷

1800-luvun alun Suomessa teollisuus elätti alle 3 % väestöstä³⁸, loput kuuluivat vahvasti agrariiyhteiskuntaan.³⁹ Tehtaita johdettiin paternalistisesti. Paternalismi perustui työvoiman hallitsemiseen, joka ilmeni useilla tavoilla. Tehtaan tarjoamat edut ja niiden vastapalveluksena työläisiltä edellytetty tehtaan sääntöjen mukainen käytös (myös yksityiselämässä) oli tyyppillistä paternalismia.⁴⁰ Paternalismiin kuului olennaisesti hierarkkisuus. Tehdasyhteisön jäsenet jaettiin eriarvoisiin ryhmiin sääty-yhteiskunnan periaatteiden mukaisesti. Hierarkkisuus ja sen mukainen jakaminen ja rajaaminen ovat keskeisiä seikkoja aineistoni tulkinnaalle. Työläisten erottelua eri luokkiin on tehty teollisuudessa näkyväksi useilla materiaalisena kulttuuriin liittyvillä keinoilla, tunnetuimpana tilojen ja alueiden sijoittelu ja niiden käyttöön liittyvät rajoitukset.⁴¹ Tässä tutkimuksessa lähestyn hierarkkisuutta sen kautta, miten työkalujen kautta toteutettiin työläisten erottelua.

Esineiden symbolistiset merkitykset ovat keskeisessä asemassa aineiston tulkinnaassa. 1600-luvulla Ruotsin yläluokan keskuudessa oli muodissa emblematiikka. Se on taidemuoto, jossa arkiset esineet (esim. työkalut) toimivat symbolisina elementteinä. Emblematiikkaa esiintyi myös Ruotsin teollisissa kohteissa. Esimerkiksi Lassånan ruukinkartanon omistaja teetti ruokasaliin kattoon 1680-luvulla työkohtauksia ruukilta.⁴² Oravaisten työkaluristit ovat osa laajempaa hautamuistomerkkien kokonaisuutta, jolle leimallinen piirre on esinesymboliikka. Lähes kaikkien Kimon ruukinyhteisöön kuuluneiden henkilöiden risteissä koristelun pääosassa on jokin esine. Mainittujen työkaluristien ohella on ristejä, joissa on muun muassa miekkoja, lippuja, kruunuja ja kukkia. Tämä viittaa emblematiikkamuodin vaikutukseen. 1800-luvun alkuvuosikymmeninä vallitsi myös romantiikan aikakausi, jolloin yhteiskunnan

³³ Gosden 2020, 406–408.

³⁴ Toivo 2021.

³⁵ Herva et al. 2010, 611.

³⁶ Ks. esim. Herva et al. 2010; Hallamaa & Koistinen 2019; Gosden 2020.

³⁷ Jo nyt voidaan sanoa, että teollisuuden parissa esiintyi runsaasti erilaisia uskontoon ja uskomuksiin liittyviä ajattelumalleja. Tätä aihetta olen käsitellyt aikaisemmin esim. teollisuuslaitoksiin liitettyjen pahalais-tarinoiden kautta (Hemminki 2020).

³⁸ Talve 1980, 267.

³⁹ Suomen teollistumisen on katsottu alkavan 1900-luvun alussa. Ruukkiteollisuutta, kaivostoimintaa, tervateollisuutta, sahoja ja vastaavia teollisuuden muotoja on kuitenkin ollut Suomen alueella jo satoja vuosia aikaisemmin. Luonnollisesti useat teollisuudessa työskentelevistä tulivat alalle maaseutuelinkeinoja harjoittavista yhteisöistä (esim. Haapala 1986,97) joten heidän arvonsa ja maailmankuvansa olivat näissä yhteisöissä opittuja.

⁴⁰ Mrozowski 2005, 246.

⁴¹ Mrozowski 2005, 246–247.

⁴² Tegengren 1949, 318.

ylimpien säätyjen oli muodikasta osoittaa kiinnostusta ihmisen yksilöllisiin saavutuksiin, yli-luonnolliseen sekä antiikkiin ja oman maan historiaan. Uusantiikkimuoti näkyi myös useiden rautaruukkien arkkitehtuurissa. Esimerkiksi Orisbergin kellotapuli tehtiin muistuttamaan kreikkalaista temppeleä.⁴³ Antiikin Rooman hautamuistomerkeissä kuvattiin vainaja usein muun muassa ammatissaan, ja hautamuistomerkkiin saatettiin laittaa maininta, jos vainajan kohtalo oli ollut jollain tavalla poikkeuksellinen.⁴⁴ On mahdollista, että vaikutteet työkaluristeihin saatiin antiikista. Euroopan yläluokan keskuudessa tunnettiin jo 1700- ja 1800-luvulla työkaluin koristeltu kahden sepän hautareliefi, sillä sen kuva oli tuolloin useissa Rooman kulttuuria käsittelevissä teoksissa.⁴⁵ Emblematiikan lisäksi työkaluilla oli aivan omanlaisensa symbolinen merkitys työn puitteissa. Symboliikkaa tulkitessa on huomioitava, kuka esineet teki, ja kenen symboliikasta on siten kyse. Kahdessa ristissä näkyy poikkeuksellinen kuolema,⁴⁶ mikä viittaa siihen, että ristit tehtiin henkilökohtaisesti kullekin vainajalle kuoleman jälkeen. Myös Hagbergin mukaan Ruotsin ristit ovat ruukkien mestariseppien⁴⁷ työtovereilleen tekemiä⁴⁸. Ruotsista on ainakin yhden ruukin osalta suullista tietoa siitä, että vainajan työtoverit valmistivat ristin.⁴⁹ Silti Aarsrud on esittänyt, että Ruotsin ristit olisivat pääosin kyläseppien tekemiä, sillä teollisuuden sepillä ei ollut aikaa sellaisten tekemiseen.⁵⁰ Aikalaislähteiden mukaan Kimon sepät olivat kuitenkin työssään nopeampia kuin muissa tehtaissa,⁵¹ ja ristit ovat yksinkertaisia verrattuna ruotsalaisiin vastineisiin, joten on todennäköistä, että ruukinsepät ehtivät tehdä niitä.

Hautamuistomerkkien rooli esineenä on luoda uskonnollista ja sosiaalista identiteettiä.⁵² Yksilön identiteetti, taito ja asema hierarkiassa nousevatkin esille keskeisinä piirteinä aineistosta. Tässä yhteydessä en viittaa identiteetti-termillä henkilön omaan kokemukseen itsestään, vaan rooliin ja määrittelyyn, joka yksilölle annettiin työn kautta. Työn hallitsevuutta henkilöiden määrittelyssä kuvastaa se, että työkalut on nostettu keskeiseen osaan hautamuistomerkin kaltaisessa esineessä. Työn kautta tuleva identiteetti on yhtä aikaa henkilön todellisesta persoonasta irrallinen, mutta samalla vahvasti henkilökohtaisiin kehollisiin ja tiedollisiin ominaisuuksiin liittyvä. Vastineet liittävät ristit myös ruotsalaiseen identiteettiin. Paternalistisessa ajattelussa tehtaiden menestys nähtiin seurauksena työntekijöiden, pääasiassa seppien, taidoista. Kimon ja Orisbergin sepät olivat 1800-luvun alkupuolella maanlaajuisesti kuuluisia ammattitaitoisuudestaan.⁵³ Kimossa kerrotaan vallinneen tarkka hierarkia ja am-

⁴³ Salokorpi 2007, 30, 77.

⁴⁴ Nickels 2006, 3, siteeraten Ariès (1983).

⁴⁵ Daoust 2019, 229–231.

⁴⁶ Taulukko 1, ristit 3 ja 4.

⁴⁷ Tegengren (1949, 310) mainitsee, että eräässä ruotsalaisessa työkaludetaljin sisältävässä ristissä on Stjärnforsin ruukin leima. Myös Boxholmin ruukilla Östergötlandissa valmistettuja on tunnistettu (Östvall 1991, 7).

⁴⁸ Hagberg 2016 [1937], 488.

⁴⁹ Aarsrud 1982, 31.

⁵⁰ Perustelunaan, että koristeellisimpien ristien tekeminen on vaatinut ainakin kaksi viikkoa. Ks. Aarsrud 1982, 32.

⁵¹ Aikalaislähteessä mainitaan, että nopean työtahtinsa vuoksi he aloittivat työt vasta maanantaiaamuna kello kuusi, eivätkä joutuneet lähtemään töihin jo sunnuntai-iltana, kuten muilla Suomen ruukeilla (Ks. Laine 1948, 170).

⁵² Mytum 2003–2004, 124.

⁵³ Vuodelta 1824 löytyy kaksi eri mainintaa asiasta: A. E. Nordenskiöldin mukaan kyseiset ruukit (Kimo, Orisberg) ovat Suomen parhaat. Taalintehtaan johtajan vuorineuvos W. Af Petersin mukaan Kimon sepät tekevät kaunista takomisjälkeä, osaavat käyttää rautaa säästeliäästi ja käyttävät aikaa tehokkaasti, minkä vuoksi he

mattiylpeys. Tehtaan sepät jäivät paikallisten mieliin fyysisesti voimakkaina ja mahtailevasti käyttäytyneinä henkilöinä.⁵⁴ Muistossa näkyy aikakauden visuaalisuuden kulttuuri, jolla tarkoitetaan sitä, että ulkonäkö ja käytös olivat olennaisia tiedonlähteitä, joiden perusteella henkilöstä tehtiin arvioita.⁵⁵

Uskonto liittyi varhaiseen ruukkiteollisuuteen kiinteästi. Paternalismiin kuului usein tehtaan oma seurakunta, pastori, kirkko ja hautausmaa. Kristillisyyden korostaminen oli pohjimmiltaan keino hallita ja varmistaa työväen nuhteettomuus. Osa Kimon ruukinyhteisöstä koki uskonnollisen herätyksen 1830-luvulla. He alkoivat pitää ruukin konttorilla uskonnollisia kokoontumisia, seuroja, vaikka ne olivat lailla kiellettyjä. Kokoustajat olivat pietistejä,⁵⁶ jotka pitävät henkilökohtaista uskonelämää tärkeämpänä kuin muodollista uskonnon harjoittamista eli kirkossa käymistä. Herännäisyyttä ilmeni 1830–1840-luvuilla runsaasti Suomen länsiosissa, joten ruukkilaiset eivät tässä poikkea ympäröivän maaseudun väestä. Salaiset seuraut kertovat kuitenkin ruukin yhteisön parissa ilmenneestä kirkon vallan vastustamisesta.

Ruotsin teollisuuslaitoksiin liittyvästä ristiaineistosta puuttuvat ilmaisut kuolemanpelosta, surusta ja kaipauksesta, vaikka ne muutoin olivat tyyppillisiä ajan hautamuistomerkeille.⁵⁷ 1800-luvulla kuolemaan suhtautumisessa korostettiin henkilökohtaista suremista,⁵⁸ minkä myötä hautataiteessa olivat tyyppillisiä kaipaukseen viittaava symboliikka ja perhekuvat. Kaipauksen ajatusta edusti myös ajan näkemys hautausmaista paikkoina, joissa kansakunnan merkkihenkilöt olivat esillä ikään kuin museoituna muistomerkkinsä kautta.⁵⁹ Ruotsalaisten vastineiden symboliikassa nousee sen sijaan korostuneesti esiin fatalismi⁶⁰ eli kohtalonusko, mikä tekee niistä poikkeavia ajan muuhun hautataiteeseen nähden. Harva kuvailee fatalismia vastakohtana animistiselle ajattelulle. Animistisen näkemyksen mukaan on olemassa henkiä, joihin voi ottaa yhteyttä ja näin voidaan vaikuttaa tuleviin tapahtumiin. Fatalismista puuttuvat vaikutusmahdollisuudet. Se tekee siitä Harvan mukaan lohdutonta ja konemaisesti toimivaa. Tämä puolestaan saa aikaan ”huoletonta leväperäisyyttä” tai ”uhkamieltä ja kuoleman halveksuntaa”. Toisaalta fatalismi lisäsi taikauskoa ja mielenkiintoa ennustuksiin, kun määrätty kohtalo haluttiin saada tietoon etukäteen. Kohtalonuskon sekoittuessa kristillisyyteen ajatellaan, että kohtalo on Jumalan määräämä.⁶¹

Vanhimmat ruotsalaiset hautamuistomerkit ovat usein olleet muun kuin ristin muotoisia.⁶² Ruotsin teollisuuslaitoksiin liittyvissä risteissä on nähty viittauksia myös vanhoihin taikamerkkeihin ja suojelemagiaan, sillä useilla niissä käytetyistä symboleista oli alkujaan

pystyvät pitämään pitemmän viikonloppuvapaan kuin muilla tehtailla. Hän mainitsee myös, että Taalintehtaan paras seppä on Pohjanmaalta (Laine 1948, 170, 177). Myös Tegengren kirjoittaa pohjalaisilla sepillä olleen 1800-luvulla parempi maine kuin eteläsuomalaisilla, esimerkiksi erästä ristin saanutta seppää (Taulukko 1, risti 11) oli yritetty saada Fiskarsiin töihin (Tegengren 1949, 315).

⁵⁴ Åkerblom 1971, 173, 184.

⁵⁵ Stark 2011, 150.

⁵⁶ Seuroja oli lauantai-iltaisin ja sunnuntai-iltapäivisin, erityisen suosittuja ne olivat 1840-luvulla (ks. Åkerblom 1971, 277, 279, 281). Tuolloin oli voimassa Konventikkeliplakaatti, laki, joka kielsi rangaistuksen uhalla pitämästä seuroja, tarkoituksena estää herätysliikkeiden leviäminen.

⁵⁷ Aarsrud 1982, 137.

⁵⁸ Rugg et al. 2014, 628.

⁵⁹ Nickels 2006, 6, siteeraten Ariès (1983).

⁶⁰ Aarsrud 1982, 137.

⁶¹ Harva 2019 [1920], 114–116, 166, 134.

⁶² Hagberg 2016 [1937], 490.

magiaan liittyviä merkityksiä, vaikka symbolit olikin myöhemmin kristillistetty.⁶³ Varhaismodernina aikana oli vallalla runsaasti kansanuskoon perustuvia ajattelutapoja ja suhtautuminen materiaaliseen kulttuuriin oli siksi kaksitahoista.⁶⁴ Näin ollen myös kristilliseksi mielletyissä esineissä (kuten kristityn hautamuistomerkki) saattoi olla kansanuskoon liittyviä piirteitä. Tegengrenin tulkinnan mukaan kristillisuus jää taka-alalle Kimon aineistossa taidon noustessa esille keskeisimmin,⁶⁵ mutta kuten osoitan tässä tutkimuksessa, myös Kimon aineistosta löytyy suora viittaus kohtaloukseen.

Aineisto: Ennestään tutut, löydetyt ja kadonneet

Yksi tutkimukseni tavoitteista on selvittää, miten laajasta esinejoukosta työkaluristien kohdalla on ollut alun perin kyse, ja rajoittuuko ristityyppi vain Kimon ruukkiin. Ennestään tunnettu aineisto sisältää kolmetoista ristiä, jotka sijaitsevat Oravaisten hautausmaalla. Löysin kaksi ristiä, jotka ovat tutkimukselle uusia: toinen löytyi vuonna 1949 tehdystä piirrosdokumentaatiosta ja toinen inventoinnin yhteydessä Orisbergin ruukin hautausmaalta kesällä 2020. Näin tutkimuksen aineistoksi muodostui viisitoista ristiä.

Orisbergin ruukin hautausmaa sijaitsee Kotilammen rannassa (Kuva 2). Tienpuoleiseen osaan on tehty uusia hautauksia, mutta lampea lähimmät osat ovat säilyneet koskemattomina. Vanhat hautakummut ovat lammen rannan tuntumassa. Ne erottuvat maastosta kasvilisuuden peittäminä kohoumina. Vanhat ristit ovat melko huonokuntoisia ja hautausmaan alue on ollut välillä hyvin metsittynyt (Kuva 3). Orisbergin työntekijät haudattiin ennen omaa hautausmaata joko Isonkyrön vanhan kirkon lattian alle tai Vanhan kirkon hautausmaalle. Kirkkohautaus loppui Isossakyrössä vuonna 1770, jolloin otettiin käyttöön kirkon ulkopuolella olevat hautakammiot. Hautakammiokäytäntö lopetettiin 1829, jonka jälkeen ruukin oma seurakunta perustettiin ja sen hautausmaa tehtiin nykyiselle paikalle. Vaikuttaa siltä, että ruukin oma hautausmaa oli reaktio tuohon muutokseen.

Oravaisten hautausmaa sijaitsee Öjintien varressa rannikon tuntumassa noin kahden kilometrin päässä kirkosta ja noin seitsemän kilometrin päässä teollisuusalueesta (Kuva 4). Paikalla sijaitsi aikaisemmin ns. ”vanha kirkko”, joten alueelle haudattiin ruukkilaisia jo tehtaan ensimmäisen vajaan sadan toimintavuoden ajan (1704–1790). Vanhimmat hautaukset tehtiin kirkkohautauksina tai kirkkomaalle, asemasta riippuen. Niistä ei ole jäänyt merkkejä eikä tiedetä, mitä niille tapahtui, kun kirkko purettiin. Vuodelta 1736 on säilynyt maininta, jonka mukaan arkkua oli (vanhan) kirkon lattian alla pinoissa niin paljon, että erään ruukintyöläisen arkkua sinne laitettaessa pinon päällimmäisestä kirstusta piti poistaa kansi, jotta uusi mahtui päälle.⁶⁶ Hautausmaan paikkaan liittyy myös ei-kristillisiä merkityksiä, sillä siellä on vanha uhrilähde, josta otettiin vettä sairauksien parantamista varten vielä silloinkin, kun paikalle oli tehty hautausmaa.⁶⁷ Hautausmaata on muokattu useasti. Vuonna 1840 määrättiin, että uudet haudat tulee asemoida uusien linjausten mukaisesti. Vuonna 1849 raken-

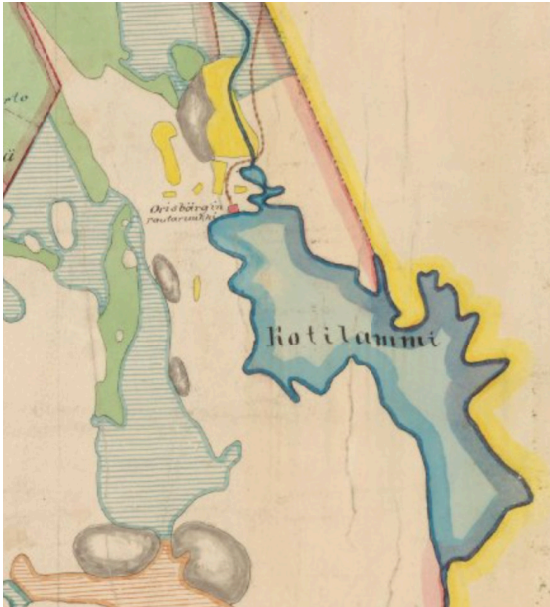
⁶³ Aarsrud 1982, 140.

⁶⁴ Esim. Ylimaunu et al. 2011, 58.

⁶⁵ Tegengren 1949, 310.

⁶⁶ Ks. Åkerblom 1971, 245. Tilan loppuminen olikin eräs perusteluista, kun kirkkohautauksen lopettamista alettiin vaatia 1700-luvun puolivälin tienoilla (ks. Viitaniemi 2018, 46).

⁶⁷ Landtman 1919, 761.

Kuva 2. Orisbergin ruukin kirkko ja hautausmaa tehtiin Kotilammen rantaan. Kuvälähde: Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto, Pitäjänkartasto, Isokyrö (1244 09+08+12 la.* -/-), Kansallisarkisto (KA).

Kuva 3. Orisbergin 1831 valmistunut kirkko ja hautausmaan alue kuvattuna 1960-luvulla. Kuvannut Matti Poutvaara 1960–1969. Kuva: Museoviraston kuvapalvelut. CC By 4.0.

Kuva 4. Oravaisten kirkko ja hautausmaa sijaitsivat meren rannan läheisyydessä. Kuvälähde: Pitäjänkartasto Oravaisten, (1334 11 la.* -/-), Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto, Kansallisarkisto (KA).

nettiin kivimuuri hautausmaan ympärille. Hautausmaata laajennettiin 1900-luvun alussa.⁶⁸ Vuonna 1946 hautausmaan rivit suoristettiin ja kaikki erikoiset ristit (myös työkaluristit) koottiin yhteen ja pystytettiin nykyiselle paikalleen.⁶⁹ Vanhan kirkon rakenteisiin liittyviä ki-
viä pilkistää maasta työkaluristien kohdalla.

Orisbergin risti

Engström & Engström mainitsevat kuulleensa, että Orisbergin ruukin hautausmaalla on joskus nähty neljä huonokuntoista työkaluristia. Thor Billingin ruukin aluetta esittävästä piirroksesta erottuu muutamia kolmioristejä⁷⁰ (Kuva 5a). Kesällä 2020 löysin alueelta työkaluristin (Kuva 5b) puolukkaa ja muuta kangasmaaston kasvillisuutta kasvavan hautakummun länsipäästä. Risti oli kutakuinkin samassa kohdassa kuin edellä mainitun piirroksen risti, lähellä kirkkoa ja lammen rantaa. Risti on oletettavasti alkuperäisellä paikallaan. Ristissä on kuvattuna pajapihdit ja punsseli tai meisti eli työkalu, jolla pakotetaan kuvioita esim. metalliin. Esineet viittaavat hamariseppään. Tämä risti poikkeaa Oravaisten hautausmaan risteistä, sillä niissä vainajan tiedot on kaiverrettu ristiin, tässä niitä varten on kiinnitetty peltilaatta ristin keskikohtaan. Tiedot eivät ole enää luettavissa. Kirkonkirjojen avulla oli kuitenkin mahdollista selvittää, että hautaus on tehty vuosien 1833–1843 välisenä aikana. Haudatun henkilöllisyyttä koskien oli mahdollista rajata vaihtoehdot viiteen henkilöön, joista joku le-
pää tämän ristin alla.⁷¹ Kirkonkirjoista ilmeni, että ajanjaksona, jolloin Kimon sepille tehtiin työkaluristejä, Orisbergissa kuoli kuusi seppää. Maininta neljästä huonokuntoisesta risteistä viittaa todennäköisesti siihen, että neljä kuudesta hautamuistomerkestä olisi ollut nähtävissä vielä jokin aikaa sitten. Hautausmaalla on vastineita myös Kimon ruukinyhteisön naisten ja lasten risteille, joten näillä ruukeilla noudatettiin yhdenmukaista tyyliä hautaristien suhteen. Työkaluristejä on todennäköisesti ollut arviolta kuusi kappaletta.

Oravaisten (Kimon) ristit

Oravaisten hautausmaalla on kolmetoista työkaluristia. Ne voidaan yhdistää neljäntoista henkilöön (Taulukko 1, ristit 1–13). He olivat seppiä, oppipoikia ja kirjanpitäjiä. Vertasin ristien määrää siihen, kuinka monta Kimon ruukilla työskennellyttä miestä kuoli vuosien 1800–1866 aikana.⁷² Selvitys vahvisti sen, että ruukin hierarkiassa matalalla oleva työväki ei

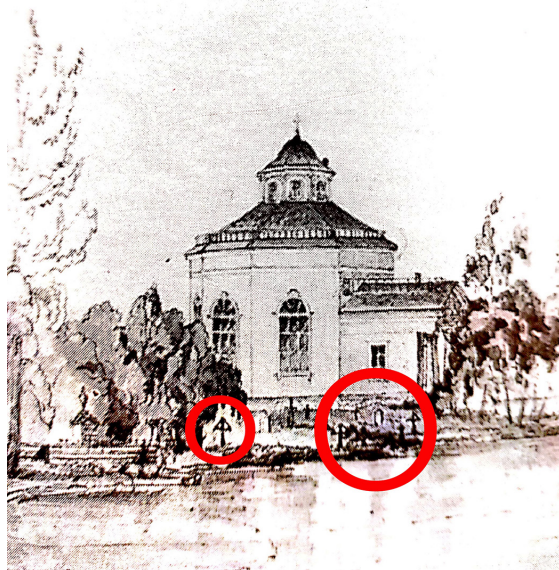
⁶⁸ Åkerblom 1971, 247, 255, 261.

⁶⁹ Klemets, I. 2020 henkilökohtainen tiedonanto.

⁷⁰ Ks. Salokorpi 2007, kuva s. 75.

⁷¹ Hautausmaa perustettiin vuonna 1831 ja työkaluristien teko loppui 1850-luvun aikana. Noiden vuosien aikana Orisbergissa kuoli viisi hamariseppää (13.7.1833 Olof Fröjd, 12.12.1833 Mathias Häggström, 17.7.1837 Abraham Fröjd, 16.1.1842 Elias Häggström, 8.?.1843 Daniel Asplund. Orisbergin tehtaan seurakunnan arkisto (Isokyrö), Syntyneiden ja kastettujen luettelot, Syntyneiden luettelo 1831–1871 (IC:1). Rippikirjan mukaan (SSHY rippikirjat Orisberg 1831) valtaosa heistä oli lähtöisin Kimosta tai Oravaisista, kuten muukin tämän ruukin väki. Risti ja sen merkitsemä hauta kuuluu jollekin näistä viidestä. Tarkasteltuna ajanjaksona kuoli lisäksi yksi seppä, jonka tarkempi toimenkuva jää epäselväksi ammattinimikkeen ollessa ”vanha seppä”.

⁷² (FNA Oravais församlings Arkiv: Längder över döda och begravda 1781–1853; Längder över döda och begravda 1854–1911). Tarkoitus oli selvittää, kenelle ristejä tehtiin ja rajoittuiko niiden valmistus tiettyyn ajanjaksoon. Aikarajaus kattaa ajan hautausmaan perustamisesta viimeisen tunnetun ristin ajoitukseen sekä

Kuva 5a. Piirros, jossa näkyy Orisbergin hautausmaalle kuvattuna kolmionmuotoisia ristejä.
Kuva 5b. Paikalta kesällä 2020 löytynyt risti. Kuvälähteet: Piirros: kirjoittajan muokkaama yksityiskohta kuvasta kirjassa Salokorpi, A. 2007. Suomen rautaruukit s. 75. Valokuva: Noora Hemminki.

saanut rautaristiä. Matala yhteiskunnallinen asema näkyy arkeologiassa usein konkreettisimmin hautapaikan sijaintiin liittyvistä seikoista ja hautamuistomerkkien puuttumisesta.⁷³ Selvityksessä löytyi kymmenen Kimon ruukinyhteisöön kuulunutta henkilöä, joilla oli vastaava ammatti kuin niillä, joita säilyneet ristit edustavat. Sijoittamalla nämä henkilöt Taulukkoon 1 (ks. henkilöt ilman numerointia) hahmottuu, minkä verran ristejä on kadonnut.

Esille nousee kaksi ajanjaksoa, jolta on vainajia mutta ei ristejä. Ennen vanhimman säilyneen ristin tekemistä (1811) kuoli kuusi henkilöä, joille ei ole ristejä. Tegengren on esittänyt, että vuotta 1811 vanhempia ristejä ei tunneta siksi, että varhaisimmat haudat olisivat sijoittuneet erilliselle pienelle, sittemmin tuhoutuneelle alueelle hautausmaalla.⁷⁴ Vuosina 1822–1833 kuoli kuusi henkilöä, mutta ajanjaksolta on olemassa vain yksi risti (Taulukko 1, risti 4; Kuva 1, risti 4). Se on kahden oppipojan yhteinen muistomerkki. Oppipojat olivat ruukin hierarkiassa alempana kuin ne neljä, joiden ristit puuttuvat. Siksi on epätodennäköistä, että muille ei olisi tehty ristiä. Todennäköisempi selitys on, että muut hautaukset ovat tuhoutuneet myöhemmässä maankäytössä. Se viittaa tämän ajanjakson hautojen sijoittuneen tietylle alueelle hautausmaalla. Ainoan säilyneen ristin erikoinen muotoilu voi olla syy siihen, miksi se on säästynyt.

varmuuden vuoksi vielä kymmenen seuraavaakin vuotta.

⁷³ Lynch 2014, 199.

⁷⁴ Tegengren 1949, 317.

Tegengrenin tutkimuksessa on piirros yhdestä rististä, joka on kadonnut uudemmassa dokumentaatiosta ja hautausmaalta (Taulukko 1; Kuva 1, risti 15). Kuva todistaa, että ristejä on ollut Oravaistenkin hautausmaalla enemmän kuin ne, jotka ovat nykyään jäljellä. Piirroksessa risti kuvataan tankona, jonka päässä on vasara. Tegengren tulkitsee, että kyseessä on poikkeuksellinen miniatyyrytyökalua esittävä muistomerkki, josta kristillinen muotokieli puuttuu.⁷⁵ Arvelen kuitenkin muun aineiston perusteella, että ristin poikkirakenne on rikkoutunut ja se on ollut alun perin samanlainen kuin muut nippuseppien ristit (esim. Kuva 1, risti 2). Oravaisten hautausmaan perustamisen jälkeen kuoli neljä nippuseppää, joiden ristit puuttuvat aineistosta. Tämä risti kuulune jollekin heistä⁷⁶.

Ruotsissa kaikki sepät eivät saaneet taottua ristiä⁷⁷, mutta koska Oravaisissa ristejä puuttuu pikemminkin tietyltä aikaväliltä kuin yksittäisiltä henkilöiltä, oletan, että sellaiset tehtiin kaikille kriteerit täyttävälle. Kaikkien vuoden 1840 hautausmaauudistuksen jälkeen haudattujen ristit ovat säilyneet, mikä tukee teoriaa siitä, että aineistoa on kadonnut muutostöissä. Ruotsissa taottujen ristien huippukausi oli 1800-luvun ensimmäinen puolikas.⁷⁸ Kolmiapilanmalliset ristit syrjäyttivät ne 1850-luvun lopusta lähtien.⁷⁹ Oravaisten ja Orisbergin ristit ajoittuvat samoin ja korvautuivat vastaavankaltaisilla risteillä kuin Ruotsissa. Ajoitus perustuu vastineiden lisäksi hautausmaiden perustamisvuosiin, säilyneeseen aineistoon merkittyihin vuosilukuihin ja hautataidetta muuttaneeseen teollisesti valmistettujen ristien ilmes-

Aineiston analyysi ja tulkinta: työkalut ja erikoinen kuolema

Analyysissä risteistä nostetaan esille yksityiskohtia, jotka kertovat työkalun ja vainajan suhteesta ja erikoisesta kuolemasta. Näiden symbolien tulkinnan kautta avautuu symbolien merkitys teollisuustyön kontekstissa.

Työkaluysityiskohdat aineistossa ja vastineissa

Risteissä esitetään vainajan työssään käyttämiä henkilökohtaisia työkaluja pienoiskoossa. Poikkeuksena tästä ovat ankkuriseppien ristit, jotka esittävät vainajan valmistamia teollisuuden tuotteita. Kirjanpitäjän ristissä (Kuva 1, risti 1) on punnitsemiseen liittyvä esineitä. Kirjanpitäjä edusti patriarkaalisessa tehtaanjohtotavassa valtaa⁸⁰ ja oli ruukinhierarkiassa korkealla sijalla. Hän valvoi tehtaan edun toteutumista seurattessaan tehtaan tekemää tulosta⁸¹ muun muassa punnitsemalla, miten taloudellisesti rautaa käytettiin. Seppien risteissä pihdit ja punselit symboloivat korkeaa koulutusta (mestarinkirja) ja johtajan asemaa ahjokunnassa, eli valtaa käytännön tehdastyön tasolla. Mestarin alaisuudessa työskenteli pätevoitymisen eri

⁷⁵ Ks. Tegengren 1949, 324: Bild 18, 326.

⁷⁶ Taulukko 1. vuodet 1809, 1809, 1822 ja 1832.

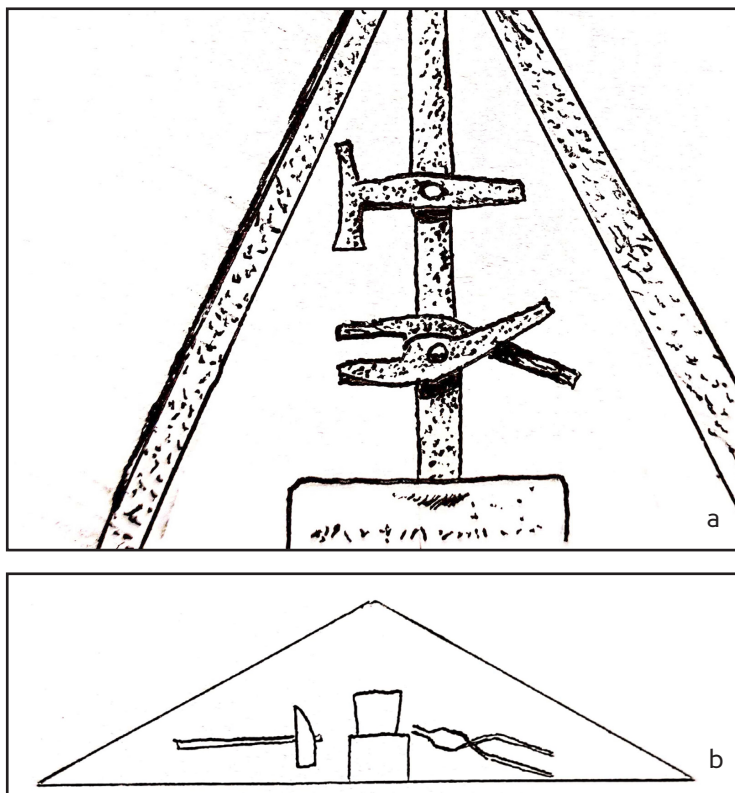
⁷⁷ Aarsrud 1982, 27.

⁷⁸ Odenbring-Widmark 2011, 5.

⁷⁹ Herjulfsson 2014.

⁸⁰ Hän sai käyttää kotikurioikeutta eli ruukin sisäistä rangaistusjärjestelmää.

⁸¹ Vilkuna 1994, 39, 188.

Kuva 6a ja Kuva 6b. Vastineita työkalusymboleille: Yksityiskohta antiikin Roomasta säilyneestä seppien hautareliefistä ja taotusta rististä Ruotsista Trarydin hautausmaalta. Huomioi kolmion ja työkalujen yhdistelmä. Kuvat: Alkuperäisten mukaan piirtänyt Noora Hemminki.

vaiheissa olevia henkilöitä kuten apumestari⁸² kisällejä ja oppipoikia. Vasara ja tanko kertovat, työskentelikä henkilö hamarissa vai nippupajassa.

Ruotsin vastineista muutamissa on kuvattuna työkaluja detaljinomaisesti (Kuva 6a). Neljässä⁸³ Strömnäsin ruukkiin yhdistetyssä kolmioristissä on mm. vasara, pihdit ja vasaraa pitelevä käsi. Neljään Ryforsin ruukinseppiin liittyvään ristiin on kuvattu työkaluja.⁸⁴ Lisäksi niitä on kuvattu joidenkin ristien yläosaan kiinnitetystä lipusta.⁸⁵ Varhaisin vastine työkalusymboliikalle löytyy noin kaksi tuhatta vuotta vanhasta roomalaisesta Philonicuksen ja Demetriuksen reliefistä⁸⁶, jossa kolmionmuotoisen alueen sisään on sommiteltu pihdit, vasara ja alasin (Kuva 6b). Työkalujen muotoilulla viitataan vainajan erikoistumisalaan.⁸⁷

⁸² Mestarsven.

⁸³ Trarydin hautausmaa, Smoolanti, ristit vuosilta 1823, 1829, 1849 ja 1851 (ks. Wennerlund 2007, 17–18).

⁸⁴ Nykyrka, ristit vuosilta 1775, 1797, 1842 ja 1854 (ks. Riksantikvarieämbetet: Mulljsö).

⁸⁵ Aarsrud 1982, 22–23.

⁸⁶ British Museum, BM 1954.1214.1.

⁸⁷ Daoust 2019, 229–230.

Erikoisesta kuolemasta kertovat yksityiskohdat

Kahden ristin muotoilussa on huomioitu kuoleman poikkeuksellisuus. Vuonna 1815 mestarisepä menehtyi Engstöm & Engströmin ja kirkonkirjojen mukaan hamarissa työtapaturmassa⁸⁸ (Taulukko 1, risti 3; Kuva 1, risti 3). Tämän henkilön ristissä on muista poiketen työkalujen lisäksi vaakakoukku ja tekstilaatta (Kuva 7), jossa lukee ”Ödet är *oundvikligt*” (suom. ”kohtalo on väistämätön”). Teksti on mahdollisesti ollut alun perin kullattu ja se on luettavissa, kun ristiä katsoo ylhäältä päin. Toisessa muista poikkeavassa ristissä on kaksi vasaaroista muodostuvaa ristiä, jotka haarautuvat yhdestä keskitangosta (taulukko 1, risti 4; Kuva 1, risti 4). Se kuuluu vuonna 1831 kuolleille nuorille veljeksille, jotka toimivat nippusepän oppipoikina. He kuolivat peräkkäisinä päivinä punatautiin ja heidät haudattiin yhteisen ristin alle.⁸⁹ Keskityn vain ensiksi mainitun ristin symboliikan tutkimiseen.

Kuva 7. Yksityiskohta tekstilaatasta. Kuva: Noora Hemminki.

Työkalu kertoo taidosta, hierarkiasta ja identiteetistä

Ensimmäiset tiedot sepän työkalujen käytöstä hautauksissa sosiaalisen identiteetin symboleina liittyvät roomalaisiin vapautettuihin orjiin, jotka olivat alkaneet harjoittaa kyseistä ammattia.⁹⁰ Työkalut tai muut viittaukset työhön eivät kuitenkaan olleet yleisiä 1800-luvun hautataiteessa. Uskonnollisia ja etnisiä identiteettejä on kuvattu hautakivissä⁹¹ mutta ei työhön, etenkin teollisuustyöhön, liittyviä. 1800-luvun Suomessa tärkeinä pidettyjä ammatteja saatettiin mainita hautamuistomerkeissä sanallisesti tai korostaa muistomerkin koolla.⁹² Alempien sosiaaliluokkien hautauksissa ammatti alettiin mainita vasta 1800-luvun lopulla,⁹³ mikä kertoo osaltaan siitä, että työkaluristit ja teollisuudessa työskentely edustivat korkeaa sosiaalista asemaa. 1700–1800-lukujen aikana Suomessa kansanuskomusten sekoittuminen kristillisyyteen näkyi muun muassa siinä, että hautauksissa saatettiin joskus viitata vainajan asemaan tai sukupuolirooleihin laittamalla arkkuun hauta-antimia, myös työkaluja.⁹⁴ Ruotsalaisen kuolemaan liittyvän kansanperinteen mukaan arkkuun ei saa joutua työkaluja, sillä

⁸⁸ Engström & Engström 2002, 19.

⁸⁹ Engström & Engström 2002, 24.

⁹⁰ Daoust 2019, 228.

⁹¹ Sayer 2011, 129.

⁹² Mm. pappi (ks. Heikkilä et al. 2003, 9).

⁹³ Kallio-Seppä et al. 2020, 38.

⁹⁴ Ritari-Kallio 2020, 70, 78, 83.

muuten vainaja ei saa rauhaa. Toisaalta sepille ja muille käsityöläisille niitä laitettiin tarkoituksella. Syyinä oli pelko siitä, että he voisivat muuten tulla hakemaan työkalunsa takaisin.⁹⁵

Työkaluihin liittyi varhaisessa teollisuudessa runsaasti symbolisia merkityksiä. Orisbergin ruukilla 1754 eräs seppämestari oli haastanut kisällinsä vuorikäräjille, koska tämä oli riidan yhteydessä uhannut mennä takomaan hamariin, mestarin paikalle ja mestarin työkaluilla.⁹⁶ Tehtaiden työntekijöistä alettiin 1800-luvun loppupuolella ottaa ryhmäkuvia, joissa heillä oli työkalut mukana. Näissä kuvissa oppipojilla ei koskaan nähdä pihtejä käsissään, niitä pitelevät vain oppineet sepät.⁹⁷ Vielä 1900-luvun alussa oli yleistä, että tavalliset työläiset eivät saaneet koskettaa ammattitaitoisten työntekijöiden työkaluja, sillä niitä pidettiin ”oikeiden” eli ammattitaitoisten työntekijöiden tunnusmerkkinä.⁹⁸ Teollisuuden parissa vaikuttaa olleen vahvasti esillä ajatus työkalun henkilökohtaisuudesta ja statusarvosta. Patriarkaaliseen tehtaanojohtoon kuuluva hierarkkisuus ja erottelu ilmenivät konkreettisesti esimerkiksi työkaluihin koskettamiseen liittyvinä sääntöinä ja rajoituksina ja työkaluihin koskettamisen kautta toteutettuun erotteluun suhtauduttiin vakavasti.

Työkaluihin liittyvä arvolataus ja henkilökohtaisuus liittyi taitoon, jonka symboleina ne nähtiin. Aarsrud esittää ruotsalaisia ristejä koskien, että niissä olevat sepän työkalut eivät kerro ammatista, vaan taidosta.⁹⁹ Mestarisepäksi kouluttautuessa tuli valmistaa työnäytteenä jokin työhön liittyvä väline ja kyky huoltaa ja valmistaa työvälineitä oli olennainen osa ammattipätevyyttä.¹⁰⁰ Vielä 1950-luvulla ura teollisen metallinvalmistuksen parissa saattoi alkaa omien työkalujen valmistuksella, ja niitä kutsuttiin perinteisillä ruotsinkielisillä nimillä,¹⁰¹ mikä viittaa niiden kulttuurisen taustan merkitykseen myöhemmässä teollisuudessa. Tapa valmistaa omat työkalunsa itse lisäsi niiden henkilökohtaisuutta ja viittasi tekijän taitoihin. Aiemmin mainittu kisällin uhkaus mennä työskentelemään mestarin työpaikalle hänen työkaluillaan oli niin suuri loukkaus, että se johti oikeuteen. Tämä kertoo siitä, miten henkilökohtaisena työhön liittyvä materiaallinen kulttuuri koettiin. Erään kertomuksen mukaan Kimossa seppä, joka ”tunsi voimiensa alkavan ehtyä” teki viimeisenä työnään työkalut omaa ristiään varten.¹⁰² Kertomuksen todenperäisyyttä ei tiedetä, mutta se viittaa siihen, että myös hautamuistomerkinä toimiessaan työkalut viestivät yksilöllisestä taidosta.

Taidon oppiminen vaatii ihmiseltä suoran kontaktin materiaaliin, esimerkiksi työkaluun. Taito on tiedon muoto ja taidon harjoittaminen on tapa kokea maailma.¹⁰³ Taito liittyy vahvasti kehollisuuteen, sillä se tulee näkyväksi kehon ja välineen yhteistoiminnassa. Sepän työvälineiden hallintaa osoitettiin tekemällä työkaluilla temppuja. Niiden tarkoitus oli näyttää työkalujen käsittelyn vaativan erityistaitoa (Kuva 8). Teollisuuden sepät tekivät temppuja myös muiden työssä käsiteltävien asioiden, kuten kuumen raudan tai tulen kanssa.¹⁰⁴

⁹⁵ Hagberg 2016 [1937], 180, 222, 428.

⁹⁶ Lehtiö 2007, 52.

⁹⁷ Tegengren 1949, 325.

⁹⁸ Graziosi 1981, 521.

⁹⁹ Hän perustelee väittämänsä sillä, että myös maanviljelijöiden ristissä saattoi olla sellaisten kuvia (ks. Aarsrud 1982, 22–23).

¹⁰⁰ Kimon tehtaan väkivasaralaitos oli tehty työnäytteenä (ks. Lehtiö 2007, 27; KA, Vuorihallituksen arkisto, vuorikäräjät 1768 Kimon ruukissa).

¹⁰¹ Turtiainen & Väänänen 2012, 456.

¹⁰² Gardberg 2003, 113.

¹⁰³ Ingold 1993, 434, 443.

¹⁰⁴ Hemminki 2020, 209.

Kuva 8. Lekan nuolenta. Kuva: Ahti Rytkönen 1928. Museovirasto. Lisenssi: cc by 4.0.

Risteissä kuvatut työvälineet tarvitsevat ihmisvartalon toimiakseen. Ihmisvartaloon liittyvät esineet viestivät ennen kaikkea sosiaalisesta identiteetistä. Niillä luodaan ja toisinnetaan ajatuksia siitä, millainen ihmisen keho on, miten se toimii tai miten sen pitäisi toimia.¹⁰⁵ Hautamuistomerkki, jossa on ihmisvartaloon ja sen taitoihin liittyviä esineitä, viestii siten identiteetistä erityisen vahvasti. Se kertoo, että hautataidetta valmistanut yhteisö näki taidon määrittävän keskeisesti henkilön elämää ja kuolemanjälkeistä muistamista.

Kohtalonuskosta kertovan symboliikan tulkinta

Risti, jossa on kirjaimellinen viittaus kohtaloon, tehtiin mestarisepälle, jonka kuolinsyyksi on merkitty kirkonkirjoissa palkeisiin ruhjoutuminen. Hänen oikea kuolinsyynsä oli kuitenkin kansanperinteen mukaan elävänä hautaaminen. Finlands svenska folkdiktning -arkisto kertoo tapauksesta, jossa samanniminen mestarisepä Kimon ruukilta oli palkeita korjatesaan saanut iskun rintaan ja pudonnut maahan vaikuttaen kuolleelta. Hautajaisissa oli tavan mukaan arkun kansi auki samalla, kun saattoväki lauloi psalmeja. Eräs arkun lähellä seissyt henkilö oli huomannut, että veisaamisen aikana ruumiin kasvojen väri näytti vaihtelevan kalpeasta punaiseen. Hänelle ei kuitenkaan tullut mieleen, että värin vaihtelu kertoisi haudattavan olevan yhä elossa. Kun tieto tästä havainnosta myöhemmin kävi ilmi, aavistettiin, että mies oli haudattu elävänä. Asiasta aloitettiin tutkimus totuuden selvittämiseksi. Hauta avattiin, jolloin huomattiin, että haudattu oli kääntynyt arkussa ja lopullinen kuolinsyy oli arkussa tukehtuminen.¹⁰⁶ Myös Östermyran ruukkiin liittyen on kerrottu tarinaa erikoisesta kuolemasta, johon liittyvät työkalut ja ajatus kohtalosta. Vuonna 1859 kuollut 18-vuotias oppipoika oli nähnyt unta, että kuolee hamarissa väkivasaran alle. Hän kertoi unesta äidilleen aamulla ja olisi halunnut jäädä töistä pois, mutta ei uskaltanut uhmata työnantajaa. Myös äiti kehotti poikaa menemään töihin unesta huolimatta. Poika meni töihin ja kuoli unessa nähdyllä tavalla.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Joy 2009, 550.

¹⁰⁶ Wessman 1929, 302.

¹⁰⁷ Kuolemantapa pitää paikkansa, sillä se on merkitty kirkonkirjaan ”ihjällkrossad” (ks. Nurmo, kuolleet 1859, 17.4. Johan Hertull; Gustafsson 1974, 20).

Äkkinäinen ja tapaturmainen kuolema edusti 1800-luvun ajattelussa niin sanottua pahaa kuolemaa. Tällainen oli hyvin pelätty, sillä siihen ei ehditty valmistautua. Pahaa kuolemaa on tutkittu 1800-luvun merimiesten hautamuistomerkkien kautta. Pahaa kuolemaa edustavat muistomerkit poikkeavat muista siten, että ne sisältävät kuvauksia tapaturmista, joissa henkilöt kuolivat. Kuoleman erikoisuuden mainitseminen hautamuistomerkissä auttoi saamaan vaikean asian muotoon, jossa sitä voitiin muistaa julkisesti.¹⁰⁸ Elävältä haudatun miehen ristissä oleva viittaus kohtalon väistämättömyyteen oli pyrkimys saada henkilön hirvittävä kuolintapa muotoon, jossa se voidaan käsitellä. Yhteisö oli tietystä mielessä syyllinen siihen, miten kuolema lopulta tapahtui. On ymmärrettävää, että vainajan kohtalo pyrittiin saamaan muotoon, jossa siitä ei tunnettaisi syyllisyyttä – kohtalon sanelemaksi. Ristin poikkitaivon toisessa päässä on mittaamiseen viittaava koukku ja toisessa päässä punnuksena (ruots. vikt) tekstilaatta, jossa kerrotaan kohtalon olevan ”oundvikligt”. Symbolien sanoma on, että ihmisen elinaikaa ei voi mitata. Kohtaloajattelu liittyikin myös varhaismodernin ajan tapaan hahmottaa aika. Se nähtiin Jumalan määräämäksi ja sitä ajateltiin suhteessa ikuisuuteen. Vastata modernisaation myötä aika alettiin hahmottaa mitattavana ja käytettävänä asiana.¹⁰⁹

Molemmissa yllä mainituissa pahan kuoleman esimerkeissä kuolema aiheutui sellaisista töhön liittyvistä laitteista, joiden käsittelytaito henkilöillä katsottiin olevan. Molemmissa tapauksissa näkyy myös, että tapahtumakulkuun ei haluttu puuttua. Ruotsalaisen kuolemaan liittyvän kansanperinteen mukaan henkilöä, joka asetti itsensä hengenvaaraan, ei ollut velvollisuutta auttaa tai auttaminen oli jopa kiellettyä, sillä se nähtiin yrityksenä sekaantua kohtalon määräämään tapahtumakulkuun.¹¹⁰

Maskuliinisuuden ja ruumiillisen työn yhteys on ollut voimakas Suomen maaseudun ihmisten mielissä. Teollisuuspaikkakunnilla tehtävää työtä ei pidetty oikeana työnä.¹¹¹ Näkemys maskuliinisuuden ja työn yhteydestä oli kuitenkin vahvasti läsnä myös teollisuudessa. Teollisen työn parissa oli vielä 1950-luvulla esillä huolettomuudesta johtuva riskinotto ja kuolemaa halveksuva uhkarohkeus. Ne olivat tyypillisiä keinoja osoittaa maskuliinisuutta työympäristössä. Näitä ilmennettiin konkreettisesti ruumiillisella tasolla esimerkiksi voimien ääri rajoilla toimien ja suojaukset laiminlyöden. Jos seurasi onnettomuus, se nähtiin merkkeinä taidon puutteesta ja siten työntekijän omana vikana.¹¹² Nämä teolliseen maskuliinisuuteen liittyvät piirteet (uhkamieli ja huoleton leväperäisyys) ovat samoja, joita edellä luonnehdittiin kohtalonuskon aiheuttamiksi.

Kohtalonuskoa esiintyi kansan parissa runsaasti 1800-luvulla. Stark luonnehtii kohtalonuskon syntyvän toivottomiksi koetuissa olosuhteissa. Suomen maaseudun köyhän väestön keskuudessa esiintyi fatalismia esimerkiksi 1860-luvun nälkävuosien yhteydessä,¹¹³ samoin kuin 1840-luvun Irlannissa.¹¹⁴ Kohtalonusko ei kuitenkaan ollut vain katastrofitilanteisiin liittyvä ajattelutapa. Ihmisellä on tapana omaksua käsityksiä, jotka saavat hänen asemansa tuntumaan mielekkäältä. Tämän takia kohtaloajattelu on ollut yleinen keino suhtautua esimerkiksi sosiaaliluokasta johtuviin olosuhteisiin ja eriarvoisuuteen.¹¹⁵

¹⁰⁸ Mytum 2016, 105, 112.

¹⁰⁹ Mikkola 2006, 193.

¹¹⁰ Hagberg 2016 [1937], 603.

¹¹¹ Stark 2011, 248, 250.

¹¹² Turtiainen & Väänänen 2012: 461–462; Hemminki tulossa 2022/valmisteilla.

¹¹³ Stark 2006, 69–70.

¹¹⁴ Langan-Egan 1999, 123.

¹¹⁵ Stark 2011, 74, 325–326.

Teollisuuden työläisten fatalistisen asenteen takana oli luultavasti taitoa yli kaiken muun korostava ajattelumaailma. Fatalismille oli hyvä kasvupohja, kun jokainen onnettomuus nähtiin taidon puutteesta johtuvana asiana, ja riskinoton nähtiin kuuluvan maskuliinisiin ihanteisiin. Mikäli riskinotto johtaisi vaaraan, siihen ei pidä sekaantua.

Ristien tekeminen loppuu: työkalujen symbolinen viesti muuttuu

Työkaluristit jäivät pois käytöstä Kimossa ja Orisbergissa samaan aikaan kuin Ruotsissa eli 1850-luvun aikana. Pian sen jälkeen teollisesti valmistetut valurautaiset ristit tulivat markkinoille. Valurautaristien suosio alkoi Suomessa suunnilleen 1860-luvulla. Kallio-Seppä et al. toteaa niiden muistuttavan varhaisesta teollisuudesta.¹¹⁶ Tarkentaisin määritelmää siten, että ne muistuttavat varhaisesta teollisesta massatuotannosta. Se jätti tehokkaampana paternalismiin perustuneen teollisuuden taakseen.

Hautamuistomerkkien tyylliset muutokset eivät kerro muutoksesta uskonnollisissa näkemyksissä, vaan kuluttamisen tavoissa.¹¹⁷ Hautamuistomerkkien valmistuksen teollistuminen teki niistä helposti saatavia kaikille yhteiskuntaluokille.¹¹⁸ Taottu risti maksoi aikanaan saman verran kuin lehmä, joten ne olivat olleet useimmille saavuttamattomia.¹¹⁹ Kun nyt lähes kaikki kykenivät ostamaan modernin näköisen metalliristin, käsin taotut ristit alkoivat näyttää kömpelöiltä ja vanhanaikaisilta. Taidon sijaan ne alkoivat viestiä elispäivän teollisuudesta.

Kolmiapilaristit olivat yleisin malli teollisesti valmistettuja muistomerkkejä esittelevissä katalogeissa, joita useat tehtaat julkaisivat 1800-luvun loppupuolella. Katalogien ristejä mainostettiin ”uusimpien mallien mukaan” tehdyiksi.¹²⁰ Myös teollisuuden työläisten keskuudessa alettiin suosia kolmiapilaristejä. Vuonna 1852 kuolleelle mestarisepälle valmistettu pihti- ja vasara-aiheinen risti on viimeinen Oravaisissa tehty työkaluristi. Tämän jälkeen kuolleet sepät saivat teollisesti valmistetun ristin tai sellaisen jäljitelmän. Vuonna 1866 kuolleen mestarinippusepän risti on taottu käsin, mutta muoto on kolmiapilamainen.¹²¹ Tämä kertoo siitä, että työkalut eivät enää symboloineet teollisen osaamisen huippua, vaan massatuotetun esineen muotokieli edusti nyt tavoiteltuja arvoja.

1900-luvun alussa muuttui myös työkalun ja työläisen esittämisen tapa. Teollisuuden työntekijöitä ja teollisia ympäristöjä esitettävissä piirroksissa korostettiin työntekijöiden pienuutta verrattuna laitteisiin, joita he käyttivät. Laitteet esitettiin uhkaavina (Kuva 9). Kuvat henkivät 1800-luvulla herännyttä ajattelutapaa, jossa teollisuuden laitteet herättivät viehätystä ja pelkoa.¹²² Esitystavan muutos heijastaa teollistumisessa tapahtunutta muutosta pois yksilön taitoja korostaneesta käsityötaidosta kohti mekanisaatiota. Koettiin, että jättiläismäisiksi muuttuneet työvälineet olivat alkaneet hallita ihmistä, kun ennen ihmiskeho hallitsi työvälinettä.

¹¹⁶ Massatuotettujen hautamuistomerkkien ilmestymistä markkinoille sanotaan brittiläisessä ja amerikkalaisessa tutkimuksessa ns. muistomerkkibuumiksi. Sitä ei ole toistaiseksi tutkittu Suomen osalta, mutta Kallio-Seppä on tehnyt asian eteen jo työtä kartoittaessaan valettujen hautaristien valmistajia ja valmistusvuosia (ks. Kallio-Seppä 2019; Kallio-Seppä et al. 2020, 37).

¹¹⁷ Veit 2009, 136.

¹¹⁸ Sayer 2011, 116.

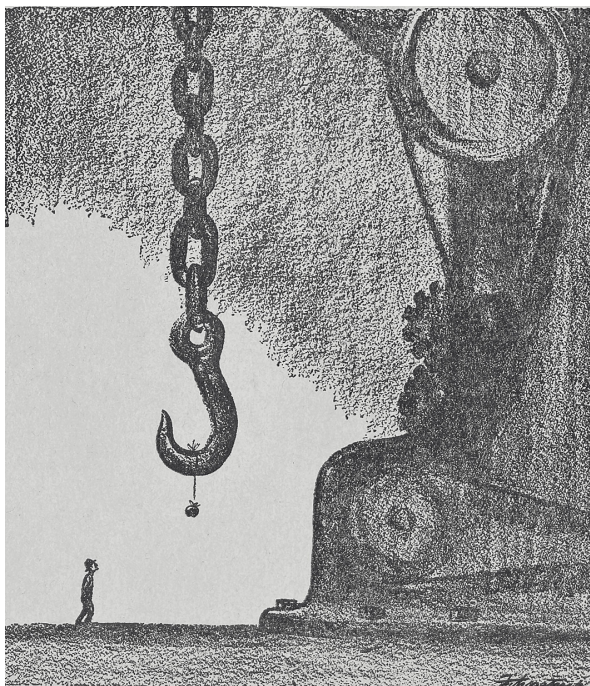
¹¹⁹ Lindberg 2002, 9.

¹²⁰ Ks. esim. Weljekset Friis, Högforsin tehdas osakeyhtiö, J. D. Stenberg & Söner; Kallio-Seppä 2019.

¹²¹ Ks kuva: Engström & Engström 2002, 27.

¹²² Slavishak 2008, 183–184, 186.

Kuva 9. Tehtaiden koneet alettiin esittää uhkaavina ja ihmistä suurempina 1900-luvun teollisia ympäristöjä kuvanneissa piirroksissa. Huomaa koukkusymboliikka, joka on vastavaa kuin kohtalonuskosta kertovassa ristissä. Kuvälähde: Kansikuva lehdestä *Tie vapauteen* 1934 no. 2. Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1357084?page=1>.

Yhteenveto

Tässä artikkelissa vastasin ristiaineiston avulla siihen, mitä kuolemaan asti yltävä työläisidentiteetin korostaminen kertoo teollisuudessa työskennelleen yksilön elämästä ja kuolemasta. Tutkimuksen johtopäätös on, että risteissä yhdistyvät uusi hautautstapa ja ruotsalainen identiteetti sekä paternalistisen teollisuuden ihanteet, joissa korostuivat hierarkkisuus, yksilön käsityötaito ja kohtaloukko. Kohtalonuskosta nousee esille ristissä, jonka muotoilulla on viitattu kuoleman poikkeuksellisuuteen. Tämä kertoo yhteisössä vallinneesta kohtalonuskosta ja antaa viitteitä siitä, miten työntekijän kuolemaan suhtauduttiin. Työkaluristejä on tehty enemmän kuin niitä on säilynyt. Osa niistä on tehty myös Orisbergissa. Noin 15 ristiä on tuhoutunut, vaikka ristejä on pyritty tietoisesti suojelemaan 1900-luvun puolella. Ristit viittaavat ruotsalaiseen kulttuuritaustaan. Symboliikassa näkyy vaikutteita yläluokan muoti-ilmiöistä, kuten emblematiikasta ja romantiikan ajan ihanteista. Ristit ovat paikallisen erikoisuuden sijaan osoitus siteistä Ruotsiin.

Tutkimustulokset tukevat Ruotsin aineistosta tehtyä havaintoa siitä, että teollisuuslaitoksiin liittyvissä hautamuistomerkeissä esiintyi ajan tyylistä poikkeavaa symboliikkaa. Toisaalta 1800-luvun kuolemankulttuurille ominainen ajatus merkkihenkilön museoimisesta hautamuistomerkinsä kautta näkyy niissä vahvasti. Ristit tehtiin aikana, jolloin Orisbergin ja Kimon ruukkeja pidettiin Suomen parhaina. Maine perustui seppien ammattitaitoon. Kun paternalismi alkoi syrjäytyä modernimman teollisuuden myötä, perinteiseen kisällilaitokseen ja yksilön käsityötaitoon perustunut teollisuustyö muuttui vanhanaikaiseksi, ja kyseiset tehtaot jäivät sen myötä nekin vanhanaikaisiksi. Silloin massatuotetut ristit syrjäyttivät työkaluristit myös näiden tehtaiden työntekijöiden haudoilta.

Tutkimus vahvisti aikaisemman tulkinnan siitä, että kyseisissä muistomerkeissä korostuu taito. Taito oli yhteydessä työhön liittyvään identiteettiin ja paternalistiseen teollisuuteen. Ristien symboliikassa näkyy vanha ajatus käsityöammattilaisen ja hänen työkalujensa yhteenkuuluvuudesta. Teollisuuden parissa työkaluilla oli vahva rooli myös paternalismiin liittyvänä erottelun keinona. Ristien symboliikka toisti työssä omaksuttuja käsityksiä, joiden mukaan tietyt työkalut liittyvät ammattitaitoon ja kuuluvat mestareille tai kisälleille. Työkalun

ja ammattilaisen yhteenkuuluminen ilmeni työläisen elämässä konkreettisesti työkalun koskemisen ja sen säätelyn kautta. Työkaluristien myötä tuo yhteenkuuluvuus jatkui myös kuolemassa.

Työkaluristeissa viitataan lisäksi kohtaloon. Kohtalon ja taidon läheinen yhteys näkyikin vahvasti teollisen työn parissa. Työpaikoilla vallitsevat maskuliinisuuden ihanteet korostivat riskeistä välittämätöntä asennetta. Onnettomuudet ajateltiin kohtaloksi ja merkeiksi taidon puutteesta. Työhön liittyvää maskuliinisuuden ihannetta ei ole aikaisemmin yhdistetty fatalistiseen maailmankatsomukseen, mutta koska teollisten yhteisöjen hautamuistomerkit poikkeavat muusta ajan hautataiteesta nimenomaan kohtalonuskon korostumisen takia, asioiden välillä on yhteys. Ymmärrys kohtalon ja taidon yhteydestä ja niiden tärkeydestä tuo uuden näkökulman varhaisten teollisuustyöläisten uskomus- ja kokemusmaailman ymmärtämiseen.

Bibliografia

Arkistolähteet

- Hautaristien hintaluettelo. Weljekset Friis’ein konepajasta Kalajoella. *Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot*. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/343857?page=1> (luettu 14.3.2021).
- Högforsin tehdas osakeyhtiö, Karkkila s. 97–98. *Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot*. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/343292?term=GRAVKORS&page=55> (luettu 14.3.2021).
- J. D. Stenberg & Söner, Helsinki 1887. *Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot*. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/342259?term=STENBERG&term=SONER&term=Hautaristej%C3%A4&page=22> (luettu 14.3.2021).
- KA. Maanmittaushallitus. Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma). Pitäjänkartasto. Oravainen (1334 11 la.*-/-).
- KA. Maanmittaushallitus. Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma). Pitäjänkartasto. Oravainen (2312 01 la.*-/-).
- KA. Maanmittaushallitus. Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma). Pitäjänkartasto. Oravainen (2312 02 la.*-/-).
- KA. Oravais församlings Arkiv: Längder över döda och begravda 1781–1853.
- KA. Oravais församlings Arkiv: Längder över döda och begravda 1854–1911.
- KA. Oravais församlings Arkiv: Längder över till församlingen inflyttade 1805–1843.
- KA. Oravais församlings arkiv. Socken- och kyrkostämmoprotokoll. Kyrkostämmoprotokoll 1807–1857.
- KA. Orisbergin tehtaan seurakunnan arkisto: syntyneiden ja kastettujen luettelot: syntyneiden luettelo 1831–1871 IC:1, syntyneet 1843, 18.12.
- KA. Vuorihallituksen arkisto, Ca:2 Vuorikäräjien pöytäkirjat 1766–1768, käräjät 10.–13.2.1768 Kimon ruukissa. § 14
- KA. Vuorioikeuksien renovoidut tuomiokirjat. Vuorioikeuksien tuomiokirjat. Vaasan läänin tuomiokirjat 1828–1828 (VuO:8).
- Riksantikvarieämbetet. Mullsjö kn, Nykyrka 1:4 Nykyrka kyrka. Luettu 5.4.2020. <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/anlaggning/visaHelaBeskrivningen.raa.jsessionid=861A4EA5EACB60D4D3DB1802527357DianlaggningId=21300000006821&anlaggningBeskrivningId=21800068211277&visaBeskrivningar=true>.
- RKY. Oravaisten kirkko ja hautausmaa. Luettu 31.3.2020. http://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=4875.

Tutkimuskirjallisuus

- Aarsrud, Christian. 1982. *Smidda gravkors: En studie i folklig formbildning*. Skrifter från Folkklivsarkivet i Lund. Lund: Folkklivsarkivet i Lund.
- Daoust, Allan B. 2019. "Philonicus Demetriusque: Craft Specialization in the Funerary Relief of Two Freedmen." *Mouseion*, Series III, Vol. 16: 227–248. <https://doi.org/10.3138/mous.16.2.002>.
- Engström, Evi ja Bertil Engström. 2002. *Smideskorsen på Oravais gravgård*. Oravais: Oravais Hembygdsförening.
- Gardberg, Carl Jacob. 2003. *Maan poveen. Suomen luterilaiset hautausmaat, kirkkomaat ja haudat*. Espoo: Schlidts.
- Gosden, Chris. 2020. *The History of Magic: From Alchemy to Witchcraft, from the Ice Age to the Present*. Clays Ltd: Viking.
- Graziosi, Andrea. 1981. Common laborers, unskilled workers: 1880–1915. *Labor History*, 22 (4): 512–544. <https://doi.org/10.1080/00236568108584633>.
- Gustafsson, Hannes. 1974. "Kuolemaan johtanut onnettomuus Ruukilla." *Seinäjoen Joulu 1974*: 20.
- Haapala, Pertti. 1986. *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväen muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Tampere. Suomen Historiallinen Seura.
- Hagberg, Louise. 2016 [1937]. *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktrö i samband med död och begravning*. Stockholm: Ersatz.
- Hallamaa, Jaana ja Timo Koistinen. 2019. *Jumalan paluu 2000-luvulle*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 291. Vaasa: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- Harva, Uno. 2019 [1920]. *Elämänpuu – Uskontotieteellisiä tutkimuksia*. Kirjokansi 211. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- "Hautausmaa." *Sanomia Turusta* 4.8.1883. Kansalliskirjaston digitaalinen kokoelma. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/491769?term=Hautausmaa&page=2>.
- Hemminki, Noora. 2020. "From professional educator to labour movement agitator – the Devil's role in an industrial context." Teoksessa *Entangled Beliefs and Rituals: Religion in Finland and Sápmi from Stone Age to Contemporary Times*, toimittaneet Tiina Äikäs ja Sanna Lipkin: 200–224. Monographs of Archaeological Society of Finland 8. http://www.sarks.fi/masf/masf_8/masf_8.html.
- Hemminki, Noora. Tulossa/2022. "Worker-on-worker violence in the early industrial period: Case studies from Finnish mills." *Historical Archaeology*, 56 (4).
- Herjulfsson, R. 2014 [2012]. *Gravvårdar av gjutjärn. Kulturhistorisk undersökning*. Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.
- Herva, Vesa-Pekka, Kerkko Nordqvist, Anu Herva ja Janne Ikäheimo. 2010. "Daughters of magic: Esoteric traditions, relational ontology and the archaeology of the post-medieval past." *World Archaeology*, 42 (4): 609–621. <https://doi.org/10.1080/00438243.2010.517679>.
- Hyttinen, Marika. 2019. Pikisaaren pikiruukkiyhteisö murroksessa. Konferenssisitelmä, julkaisematon käsikirjoitus. Historian tutkimuksen päivät 24.10.– 26.10.2019 Oulussa.
- Härö, Erkki. 1980–1994. *Suomen metalliruukit M–S inventointi*. Museovirasto.
- Höijer, Erkki. 1912. "Teijon tehdas puolivuosisataa sitten." *Otava*, 912: 509–512.
- Ingold, Tim. 1993. "Tool-use, sociality and intelligence." Teoksessa *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*, toimittaneet Kathleen R. Gibson ja Tim Ingold: 429–448. Cambridge: Cambridge University Press.
- Joy, Jody. 2009. "Reinvigorating object biography: Reproducing the drama of object lives." *World Archaeology*, 41 (4): 540–556. <https://doi.org/10.1080/00438240903345530>.
- Kallio-Seppä, Titta, Anneli Meriläinen-Hyvärinen, Aki Hakonen, Annemari Tranberg, Kari Moisio ja Terhi Tanska. 2020. "Rauhassa metsän suojassa – Haukiputaan vanha hautausmaa muistojen ja muistamisen paikkana." *Faravid*, 49: 27–57.
- Heikkilä, Elisa, Pentti Pietarila ja Marja Terttu Knapas. 2003. *Hautamuistomerkkien hoito*. Helsinki: Museovirasto.
- Knapas, Marja Terttu. 2015. "Hautausmaiden kulttuurihistoriaa." Teoksessa *Hautausmaiden inventointiopas*, toimittanut Laura Tuominen: 7–15. Museoviraston ohjeita ja oppaita 13. Helsinki: Museovirasto/Kirkkohallitus.
- Kr (pseudonymi). 1883. "Oravais församlings nya begravningsplan." *Åbo Underrättelser* 29.12.1883. Kansalliskirjaston digitaalinen kokoelma. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/80784?term=Oravais&page=2>.

- Laine, Eevert. 1948. *Suomen vuoritoimi 1809–1884. II Ruukit*. Forssa: Suomen Historiallinen Seura.
- Landtman, Gunnar. 1919. *Övernaturliga väsen*. Finlands svenska folkdiktning. 7, Folktro och trolldom. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Langan-Egan, Maureen. 1999. "Some Aspects of the Great Famine in Galway." *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*, Vol. 51: 120–139. <http://www.jstor.org/stable/25535702>.
- Lindberg, Gunnar 2002. *Skatten i dalen – om smideskorsen på Ekshärads kyrkogård*. S.l.: Tryckeri AB Knappen.
- Lynch, Linda G. 2014. "Death and burial in the Poor Law Union workhouses in Ireland." *The Journal of Irish Archaeology*, Vol. 23: 189–203. <https://www.jstor.org/stable/jirisarch.23.189>.
- Lehtiö, M. 2007. *Työ ja sen tekijät. Orisbergin rautaruukin 100 ensimmäistä vuotta*. S.l.: Ylistaron painopalvelu.
- Lönqvist, Bo. 2013. *Dödens ansikte. Tro och sed bland herre och folk*. Vasa: Scriptum.
- Mikkola, Kati. 2006. "Modernisaation vastavirrassa. Uutuuksien vastustuksen syitä ja keinoja modernisoituvassa Suomessa." Teoksessa *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*, toimittaneet Hilikka Helsti, Laura Stark ja Saara Tuomaala: 169–212. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mikkola, Kati. 2009. *Tulevaisuutta vastaan. Uutuuksien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1251, Tiede. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mrozowski, Stephen A. 2005. "Cultural Identity and the Consumption of Industry." Teoksessa *Industrial Archaeology: Future Directions*, toimittaneet Eleanor C. Casella ja James Symonds: 243–260. New York: Springer.
- Mytum, Harold. 2016. "An archaeology of remembering and forgetting: "good" and "bad" deaths on Irish mariners' memorials." *The Journal of Irish Archaeology*, Vol. 25: 105–122. <https://www.jstor.org/stable/90017360>.
- Mytum, Harold. 2003–2004. "Artefact Biography as an Approach to Material Culture: Irish Gravestones as a Material Form of Genealogy." *The Journal of Irish Archaeology*, Vol. 12/13: 111–127. <https://www.jstor.org/stable/20650834>.
- Nickel, Brita. 2006. *Hautamuistomerkki elämän ja kuoleman tulkitsijana. Heikki Häivöjan, Kain Tapperin ja Matti Peltokankaan tekemät hautamuistomerkit 1952–2002*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Odenbring-Widmark, M. 2011. *Smidda gravkors i Karlstads stift. Slutrapport, inventering 2010 av underhållsbehov*. Västra Götalandsregionen. Västrarvet.
- Ritari-Kallio, Sanna. 2020. "A bottle of spirits for Saint Peter? Grave goods in Finland during the Modern Period." Teoksessa *Entangled beliefs and rituals: Religion in Finland and Sápmi from stone age to contemporary times*, toimittaneet Tiina Äikäs ja Sanna Lipkin: 70–90. Monographs of Archaeological Society of Finland 8. http://www.sarks.fi/masf/masf_8/masf_8.html.
- Rugg, Julie, Fiona Stirling ja Andy Clayden. 2014. "Churchyard and cemetery in an English industrial city: Sheffield, 1740–1900." *Urban History*, 41 (4): 627–646. <https://doi.org/10.1017/S0963926814000285>.
- Salokorpi, Asko. 2007. *Suomen rautaruukit*. Keuruu: Otava.
- Sayer, Duncan. 2011. "Death and the Dissenter: Group Identity and Stylistic Simplicity as Witnessed in Nineteenth-Century Nonconformist Gravestones." *Historical Archaeology*, 45(4): 115–134. <https://doi.org/10.1007/BF03377309>.
- Slavishak, Edward. 2008. *Bodies of work: Civic Display and Labor in Industrial Pittsburgh*. Durham: Duke University Press Books.
- Stark, Laura. 2006. "Kansallinen herääminen ja sosiaalinen nousu maaseudulla – Tuskaa ja toivoa varhaisissa omaelämäkerroissa." Teoksessa *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*, toimittaneet Hilikka Helsti, Laura Stark ja Saara Tuomaala: 47–110. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Stark, Eija. 2011. *Köyhyyden perintö. Tutkimus kulttuurisen tiedon sisällöistä ja jatkuvuuksista suomalaisissa elämäkerta- ja sananlaskuaineistoissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1320, Tiede. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Talve, Ilmar 1980. *Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 355. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tegengren, Helmer. 1949. *Smidda gravkors i Oravais. Ur de österbottniska järnbrukens historia. Hyllningskrift till Rolf Pipping 1 juni 1949*. Acta Academiae, Humaniora 18. Åbo.
- Toivo, Raisa Maria. 2021. "Kapitalismista kokemukseen eli uskon(non) merkitys yhteiskuntahistoriassa."

- Teoksessa *Varhaismodernin yhteiskunnan historia : lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin*, toimittaneet Raisa Maria Toivo, Riikka Miettinen ja Ulla Koskinen: 125–154. Helsinki: Gaudeamus.
- Turtiainen, Jussi ja Ari Väänänen. 2012. ”Men of Steel? The Masculinity of Metal Industry Workers in Finland after World War II.” *Journal of Social History*, 46 (2): 449–472. <https://doi.org/10.1093/jsh/shs100>.
- Veit, Richard F. 2009. ””Resolved to Strike out a New Path”: Consumerism and Iconographic Change in New Jersey Gravestones, 1680–1820.” *Historical Archaeology*, 43 (1): 115–141. <https://doi.org/10.1007/BF03377118>.
- Viitaniemi, Ella. 2018. ”Hautauskäytäntöjen muutos Länsi-Suomen maaseudulla osana 1700-luvun edistysajattelua.” *Thanatos*, 7 (2): 29–59. https://thanatosjournal.files.wordpress.com/2019/01/viitaniemi_hautauskaytantojen_muutos.pdf.
- Vilkuna, Kustaa H. J. 1994. *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunalle hyödyksi: Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla*. Historiallisia Tutkimuksia 188. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Wennerlund, J. 2007. *Traryds kyrkogård*. Sunnerbo kontrakt. Växjö stift. Smålands museum.
- Wessman, Vilhelm E. V. 1929. *Finlands svenska folkdiktning II. Sägner 1. Kulturhistoriska sägner*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. Mercator.
- Ylimaunu, Timo, Markku Kuorilehto, Risto Nurmi ja Annemari Tranberg. 2011. ”Materiaaliset muistot kirkoissa – ajallisuuden ymmärtämisen haaste.” Teoksessa *Harmaata näkyvissä: Kirsti Paavolan juhla kirja*, toimittaneet Janne Ikäheimo, Risto Nurmi ja Reija Satokangas: 57–68. Oulu: Kirsti Paavolan juhla kirjatoimikunta.
- Åkerblom, Bror. 1971. *Oravais sockens historia*. Vasa: Oravais kommuns förlag.
- Östvall, L. 1991. *Smidda gravkors på Källerstads Ödekyrkogård, Gislaveds Kn. Kulturhistorisk rapport 1991:23*. Jönköpings läns museum.

Henkilökohtaiset tiedonannot

Klemets, Ingemar. 2020. Henkilökohtainen tiedonanto. Sähköposti 2.4.2020. Kirjoittajan hallussa.

Verkkosivut

Kallio-Seppä, Titta. 2019. ”Valurautaisia hautamuistomerkkejä kuvaamassa: Weljekset Friis ja Oulun Konepaja.” *Kirkko, tila ja muisti. Kirkkotilan ja hautauspöytämuutokset muuttuvassa maailmankuvassa*. Blogikirjoitus 19.8.2019. <https://churchspacememoryproject.wordpress.com/2019/08/19/valurautaisia-hautamuistomerkkeja-kuvaamassa-weljekset-friis-ja-oulun-konepaja/>.